

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри

(підпис)

Романцов В.М

(ПІБ завідувача кафедри)

«09» грудня 2025 р.

**«ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО НА
ПОСАДАХ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПИСАРЯ ТА ГЕТЬМАНА ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО (1648–1659 РР.)»**

Кваліфікаційна робота
здобувача другого
(магістерського) рівня вищої
освіти освітньо-професійної
програми « Історія»

(назва освітньо-професійної програми)

Ковальчука Андрія Валерійовича

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Науковий керівник:

Романцова Н. І. д.і.н., доцент

(прізвище, ініціали, науковий ступінь, вчене звання.)

Рецензент:

**Романюк І. М. д.і.н., професор,
ВДПУ імені М. Коцюбинського**

(прізвище, ініціали, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою відмінно 92А
Секретар ЕК Шипік Н.Ф.
«19» грудня 2025 р.

Київ – 2025

ЗМІСТ

1. Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Наукова розробка теми.....	7
1.2. Джерельна база та методологія.....	18
Висновки до розділу 1.....	25
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ І. ВИГОВСЬКОГО ЯК ГЕНЕРАЛЬНОГО ПИСАРЯ В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1649–1657).....	27
2.1. Становлення дипломатії Гетьманщини та формування її напрямків за участі І. Виговського.....	27
2.2. Роль генерального писаря у міжнародних відносинах Гетьманщини.....	35
Висновки до розділу 2.....	43
РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА І. ВИГОВСЬКОГО (1657–1659 рр.).....	46
3.1. Дипломатія Гетьманщини під царським протекторатом.....	46
3.2. Гетьман І. Виговський у відносинах з Річчю Посполитою: Гадяцький трактат 1658 р.	51
3.3. Військово-політичні союзи гетьмана І. Виговського. Московсько-українська війна 1658–1659 рр.	56
Висновки до розділу 3.....	63
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68

ВСТУП

Актуальність теми. Історія української дипломатії XVII століття - це не лише період становлення міжнародної суб'єктності козацької держави, але й яскраве відображення боротьби за геополітичне виживання між кількома імперіями. У цьому контексті особливої уваги заслуговує дипломатична діяльність Івана Виговського – одного з найбільш освічених, гнучких та водночас трагічних діячів козацької доби. Його кар'єра, що охоплює обидві ключові посади - генерального писаря та гетьмана Війська Запорозького, - стала прикладом поєднання адміністративного таланту, військової стратегічності та глибокого розуміння міжнародної політики тогочасної Європи.

Вивчення зовнішньополітичної активності Івана Виговського дозволяє краще осмислити становлення державних інститутів Гетьманщини, її дипломатичних пріоритетів, а також складну геополітичну ситуацію в Східній Європі після Переяславської ради. Попри обмеженість у часі, період правління Виговського залишив глибокий слід у міжнародних відносинах Гетьманщини, зокрема у спробах сформувати нову конфігурацію української державності в рамках федеративного проєкту з Річчю Посполитою та у протидії московській експансії.

З огляду на сучасні виклики незалежної України, переосмислення досвіду української дипломатії XVII століття набуває нового звучання. Історія дипломатичних зусиль Івана Виговського в умовах обмеженої легітимності, зовнішнього тиску та внутрішніх протиріч є джерелом важливих аналітичних уроків щодо доцільності багатовекторної політики, ролі міжнародних союзів і дипломатичних компромісів. Актуальність дослідження також обумовлена інтересом до фігур, які у радянській історіографії були зображені в односторонньому світлі або замовчувалися.

Об'єктом дослідження є зовнішньополітична діяльність Гетьманщини середини XVII століття в умовах трансформації української державності після смерті Б. Хмельницького.

Предметом дослідження виступає дипломатична діяльність Івана Виговського на посадах генерального писаря та гетьмана, з особливим акцентом на механізми реалізації зовнішньої політики, взаємини з провідними геополітичними акторами регіону, участь у формуванні міжнародних договорів і дипломатичних місій.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1648 року (початок виконання І. Виговським обов'язків генерального писаря при гетьмані Б. Хмельницькому) до 1659 року (усунення Виговського з гетьманської посади після завершення московсько-української війни). Територіально дослідження охоплює українські землі під юрисдикцією Гетьманщини, а також регіони, з якими велись зовнішні дипломатичні контакти – Московське царство, Річ Посполита, Кримське ханство, Швеція, Трансільванія та Османська імперія.

Метою дослідження є комплексний аналіз зовнішньополітичної діяльності Івана Виговського в умовах посилення боротьби за незалежність української державності у другій половині XVII століття.

Основні завдання:

1. Проаналізувати висвітлення питань дипломатичної діяльності І. Виговського в історіографії, класифікувати джерельну базу роботи та розглянути її методологію.
2. З'ясувати становлення дипломатичних традицій Гетьманщини та участь І. Виговського у їх розбудові.
3. Вивчити особливості діяльності Виговського як генерального писаря у міжнародному контексті.

4. Дослідити ключові напрями дипломатії гетьмана Виговського: московський протекторат, союз із Річчю Посполитою, переговори з Кримом та Швецією.

5. Розкрити зміст, структуру та наслідки Гадяцького договору 1658 року.

6. Проаналізувати дипломатичні аспекти московсько-української війни 1658–1659 рр.

7. Визначити роль Івана Виговського у формуванні зовнішньополітичної суб'єктності України.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає в спробі системного аналізу на основі широкого використання історіографічного та джерельного матеріалу зовнішньополітичної діяльності Івана Виговського, його місця у становленні дипломатичного апарату Гетьманщини. У роботі акцентується увага на діяльності І. Виговського не лише в період виконання ним функцій генерального писаря, але також як гетьмана Війська Запорозького.

Методологія дослідження

У процесі дослідження застосовано комплекс історичних, джерелознавчих та міждисциплінарних методів.

Практичне значення роботи

Матеріали дослідження можуть бути використані у навчальному процесі у закладах середньої освіти при вивченні історії України, а також при підготовці наукових публікацій з історії міжнародних відносин Гетьманщини. Робота містить практичну користь і для сучасного осмислення питань міжнародної суб'єктності України, зокрема в контексті стратегії «між центрами сили» та пошуку політичного балансу в умовах війни.

Структура роботи

Робота складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. У першому розділі подано огляд

джерельної бази, аналіз наукової розробки теми. Другий розділ присвячений діяльності І. Виговського як генерального писаря в контексті міжнародних зв'язків. Третій розділ містить аналіз дипломатичних ініціатив гетьмана Виговського в 1657–1659 рр., включаючи міждержавні переговори, військові союзи та наслідки московсько-українського конфлікту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Наукова розробка теми

Іван Виговський – одна з найсуперечливіших і водночас одна з ключових постатей періоду пізнього Хмельниччини та початку Руїни. Його дипломатична діяльність, що охоплює час від виконання обов'язків генерального писаря до періоду гетьманства, стала предметом численних наукових досліджень, полемік та переоцінок протягом останніх двох століть. У центрі уваги істориків була як його участь у переговорах з Річчю Посполитою та Московією, так і підписання Гадяцької унії – документа, який мав шанс докорінно змінити геополітичну карту Східної Європи.

Історики першої половини XIX століття по-різному оцінювали діяльність Івана Виговського. У своїй роботі «Історія Малоросії» (1822) Д. Бантиш-Каменський описав гетьмана як амбітну, підступну людину, яка діяла з політичних амбіцій, а не з любові до України чи козацтва. Історик вважає, що Виговський активно просував передачу влади – зокрема, «хитрощами» переконав молодого Юрія Хмельницького відмовитись від гетьманської булави. Історик зазначав, що Виговський був налаштований на зближення із Польщею. Дмитро Миколайович критично ставився до політики І. Виговського, вважаючи, що саме політичний курс на «захід» (тобто на Річ Посполиту) був головною рушійною силою його дій. На думку Д.Бантиш-Каменського, Виговський не надто переймався благополуччям українського народу: він нібито не цінував Україну, а розглядав її як засіб для досягнення своїх політичних цілей. Він стверджував, що І. Виговський не боявся зрадити царя. Д.Бантиш-Каменський вважає, що Виговський міг змінювати політичні союзи задля досягнення

особистих амбіцій – він критикував, зокрема, його обережність та непослідовність у відносинах із Москвою.

Незважаючи на критичний підхід до діяльності Івана Виговського, автор намагався надати об'єктивний погляд на політичний ландшафт не лише через «великодержавні» ідеї, а й через розуміння внутрішньополітичних міркувань гетьмана, завжди наголошуючи на амбіціях та ризиках його політики.

Микола Маркевич був одним із перших українських істориків-романтиків, який згадав та оцінив діяльність Івана Виговського. У своїй багатотомній праці «Історія Малоросії» (т. 1–5, 1842–1843) Микола Маркевич розглядав Івана Виговського як людину шляхетного походження, освічену. Він відзначав його високий рівень освіти, знання мов, дипломатичну спритність та академічне мислення, що виділяло його серед старшини. Для М. Маркевича Виговський був перш за все державним діячем, а не зрадником, як у пізнішій російській імперській історіографії. Історик-аматор зазначив, що Виговський був законно обраний старшиною та військом, і що він мав «розумні та стримані манери». Однак у суспільстві існувала інша думка, і це згодом стало основою для протистояння полтавського полковника М. Пушкаря та запорізького отамана Я. Барабаша.

Такі внутрішні конфлікти призвели до руйнування державницьких планів І. Виговського. На думку М. Маркевича, трагедія цього діяча полягала в тому, що посеред соціально-політичної кризи він прагнув зберегти державу Б. Хмельницького, яку вони разом будували.

У праці О. Скальковського «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю» (1836–1838) гетьман І. Виговський характеризується як талановита постать, що володіє військовим і дипломатичним талантом, але соціально відірваний від народу та спирається на дворянські кола. Цей дисбаланс у внутрішній політиці став передумовою втрати влади. Незважаючи на використання істориком архівних документів, які ґрунтовніше висвітлювали

події, пов'язані з діяльністю гетьмана І. Виговського, автору не вдалося відірватися від клішованих оцінок російської історіографії про «народну нелояльність» гетьмана.

У другій половині XIX та на початку XX століть серед істориків з'явилися нові підходи щодо дипломатичної діяльності І. Виговського. Цей зсув у науковій рефлексії був пов'язаний з подальшим розвитком української історіографії, яка дедалі більше звільнялася від впливу російської наукової думки. Цю наукову незалежність пропагували інтелектуали цього періоду: В. Антонович, М. Костомаров та М. Грушевський, які розширили межі дослідження в оцінці творчості І. Виговського.

У своїй праці «Про козацькі часи на Україні» Володимир Антонович розглядав І. Виговського як «людину нового адміністративного типу», професійного писаря та найближчого виконавця політичної програми Хмельницького. Засновник «Київської школи» наголошував, що «падіння гетьмана було спричинене не помилками окремої людини, а кризою козацького суспільства після смерті Хмельницького».

У своїй праці «Гетманство Выговского» Микола Костомаров, історик народно-державного підходу до української історіографії, пропонує складний та суперечливий портрет І. Виговського. Він втілював широкі політичні плани та разом із Богданом Хмельницьким розробляв новий напрямок зовнішньої політики. Його ерудиція та обізнаність з європейською політичною шахівницею призвели до Гадяцького договору, кульмінації дипломатичних зусиль щодо створення козацької держави. Костомаров позитивно оцінив Гадяцьку угоду як конституційну модель української автономії, але наголосив, що І. Виговський був далекий від «простого народу» та зосереджувався на старшині та шляхті. Це було його серйозною помилкою, і це пояснює народне неприйняття Гадяцького договору. Історик ретельно дослідив усі аспекти діяльності гетьмана, включаючи його дипломатичні зусилля.

Михайло Грушевський, автор багатотомної «Історії України–Руси», висвітлив діяльність Івана Виговського у десятому томі. Історик характеризував гетьмана як високоосвічену, талановиту постать, дипломата європейського рівня з досвідом зовнішньої політики в традиціях, закладених засновником Козацької держави Богданом Хмельницьким, але «змушеного діяти в набагато гірших умовах, намагаючись повернути Україну на європейську орбіту». Оцінка діяльності гетьмана Грушевським була об'єктивною, визнаючи як його помилки, так і зусилля подолати руїни та створити умови для повернення України до Європи.

На початку ХХ століття учень Виговського, В. Герасимчук, активно досліджував питання, пов'язані з діяльністю гетьмана І. Виговського. Історик аналізував події періоду Виговщини з державницької точки зору у своїх працях [12, 13, 14, 15, 16]. Це призвело до стійкого наукового інтересу до особистості та дипломатичної діяльності І. Виговського.

У своїй науково-популярній праці «Історія України–Русі» (1908) Микола Аркас досліджував особистість гетьмана Івана Виговського. Автор зазначав, що його «розум і державна мудрість, його європейська освіта та дипломатичні здібності сприяли збереженню незалежності України». Цікавою є оцінка Аркасом Виговського як генерального писаря: він був «освіченим духовним чиновником, який користувався довірою Хмельницького і, по суті, служив «правою рукою» гетьмана, людиною з широким європейським світоглядом».

Микола Аркас позитивно характеризував діяльність Івана Виговського як гетьмана, який «прагнув утвердити українську державність дипломатичними засобами». Популяризуючи гетьмана Івана Виговського, автор «Історії України–Руси» наголошував на його «героїзмі, несправедливості московського втручання та трагічній долі цієї людини, яка випередила свій час» [3, с. 226–228].

В умовах еміграції першої половини ХХ століття оцінки епохи Івана Виговського зазнали подальшої трансформації. Ця тенденція була особливо помітною в працях Д. Дорошенка та В. Липинського, представників державницько–орієнтованого напрямку в українській історіографії. Їхні наукові погляди суттєво відрізнялися від народницьких рефлексій, оцінюючи події, пов'язані з дипломатичною діяльністю Виговського як генерального писаря та гетьмана, крізь призму державних інтересів, відповідальності еліти та геополітичного мислення. З цієї методологічної точки зору особистість Івана Виговського отримала принципово нове тлумачення.

У своїй праці «Нарис з історії України» (т. 2) Д. Дорошенко, висвітлюючи діяльність гетьмана Виговського, наголосив, що він був блискучим дипломатом, продовжувачем політичної лінії Богдана Хмельницького, спрямованої на зміцнення козацької держави в умовах внутрішнього розколу, та політиком європейського рівня. Позитивно оцінюючи Гадяцьку угоду, порівняно з роздумами представників народницької школи, які заперечували здатність українського народу створити національну державу, Д. Дорошенко визначив її як найвищий прояв державотворчої тенденції XVII століття: «всі три народи творять три вільні республіки» [27, с. 61]. Однак, на думку Д. Дорошенка, незрілість українського суспільства, яке не змогло зрозуміти та сприйняти державний проект Виговського-Немирича, визначила трагічну долю його авторів.

Особливу увагу Д. Дорошенко приділяв старшинській еліті, яка мала бути опорою соціально–політичних дій гетьмана, спрямованих на стабілізацію козацької держави. Така поведінка гетьмана виправдовувалася конструктивною участю української аристократії в державницьких процесах.

В. Липинський був прихильником аристократично-консервативної теорії розвитку козацької еліти в рамках державоорієнтованої політики. Історик вважав І. Виговського одним із «взірцевих гетьманів», поряд із Б.

Хмельницьким та І. Мазепою. У своїй праці «Україна на переломі» (1918) В'ячеслав Казимирович намалював яскравий портрет гетьмана І. Виговського з державоорієнтованої перспективи: «держава із західною політичною культурою, творець сучасної дипломатичної роботи, противник деструктивної «козацької демократії», захисник принципу безперервності української влади, демократ».

Основою наукового кредо В. Липинського була аристократія (еліта) як носій державоорієнтованих тенденцій. Отже, на думку вченого, старшина та шляхта були прихильниками Виговського. Автор «України на переломному моменті» високо оцінював Гадяцький договір як найблискупіший політичний акт XVII століття. В. Липинський наголосив на деструктивній та підривної ролі Москви, яка «провела блискупчу спецоперацію проти гетьмана». Історик розкрив методи втручання цього жахливого сусіда: підкуп старшини, організацію заворушень та поширення пропаганди серед натовпу. За словами вченого, його аналіз подій свідчив про початок «довгострокової схеми ліквідації української еліти».

Оціночні судження істориків-емігрантів першої половини 20 століття Д. Дорошенка та В. Липинського засвідчили спроби дослідників дати якомога об'єктивнішу оцінку дипломатичної діяльності гетьмана І. Виговського. Він став фігурою, яка намагалася «створити стабільну європейську Україну» через нову модель козацької держави – Гадяцький договір. Однак історики зійшлися на думці, що суспільство було невідповідним, архаїчним та нездатним прийняти виклик ранньомодерної епохи, особливо перед обличчям ворожої пропаганди з боку Москви.

Радянська історична наука пройшла звивистий шлях через сталінський тоталітарний режим, хрущовську відлигу та брежнєвський застій. Усі ці етапи характеризувалися комуністичними партійними установками як обов'язковим елементом будь-якої історичної праці, відсутністю свободи вибору теми

наукового дослідження та застосуванням ідеології класової боротьби як основи розвитку історичного процесу.

Концептуальною ідеєю раннього та нового періодів була теза про «возз'єднання України з Росією», проголошена істориками XIX століття (М. Максимовичем та П. Кулішом). Ця ідея нав'язувалася історикам як фундаментальний конструкт української історії, де російський народ уособлював роль «старшого брата». Меншовартість українського народу та заперечення його історії закарбовувались у поколіннях. Тому тема козацької держави та її гетьманів або трактувалася тенденційно, однобоко негативно, або взагалі ігнорувалася. Постать гетьмана І. Виговського не була винятком: «олігарх», «польський ставленик», «зрадник інтересів козацьких та селянських мас».

Відомий радянський історик М. Петровський у своїй праці «Нариси з історії України» охарактеризував діяльність гетьмана І. Виговського як захисника козацької старшини, відірваного від «трудових мас». Проаналізувавши Гадяцький договір, Микола Петровський дійшов висновку, що це була «спроба відновити дворянсько-феодалний лад під польським протекторатом». За словами Петровського, політика гетьмана була «руйнівною для єдності українського народу, антинародною, а тому «повстання проти нього є народним протестом»». Оцінка діяльності Виговського провідним радянським істориком укладалася в прокрустове ложе комуністичної ідеології та інтерпретувала її як державну зраду, а союз з татарами — як антинародну.

За радянських часів В. Голобуцький, автор «Запорозьких козаків», був поширювачем негативних, стереотипних тверджень про гетьмана І. Виговського. Проаналізувавши Гадяцький договір, історик дійшов висновку, що гетьман «віддав Україну під владу польської шляхти. Зрада Виговського стала очевидною» [17, с. 308].

Ф. Шевченко, співавтор томів «Історії Української РСР», висвітлюючи дипломатичні кроки гетьмана після смерті Хмельницького, також наголошував, що вони зводилися до антидемократичного зближення зі шляхтою, а Гадяцьку угоду розглядав як спробу розірвати союз із братнім російським народом, а війну 1958-1959 років, як такою, що призвела до страждань трудящих. Така упереджена оцінка радянськими істориками свідчила про роль історичної науки як служниці в пропаганді радянської ідеології та заміну наукових досліджень псевдонауковими кліше.

Після здобуття Україною незалежності історична наука стала на шлях переосмислення та оновлення, що було пов'язано з відновленням праць видатних істориків XIX – початку XX століть, заборонених за радянських часів, їх розвитком, появою нових джерел та нових методологічних підходів. Все це сприяло плюралізму думок та розширенню тематики досліджень. Значну роль відіграла робота іноземних вчених та впровадження дослідницьких практик у вітчизняну науку.

Тому не дивно, що сучасна українська історична наука переосмислює роль І. Виговського як генерального писаря поряд з гетьманом Б. Хмельницьким, а також як гетьмана, як ключового гравця на дипломатичній арені Козацької держави. Це свідчить про реабілітацію дипломатії його держави, пов'язаної з становленням міжнародних відносин у Східній Європі.

Авторитетний історик та джерелознавець Ю. Мицик вважає, що І. Виговський був «освіченим політиком та досвідченим дипломатом, який вирізнявся винятковою роллю професійного адміністратора та дипломата». Автор своєї праці про гетьманство наголошує, що І. Виговський «був головним ідеологом концепції Речі Посполитої Трьох Народів і намагався, незважаючи на складну ситуацію, створити рівноправне державне утворення, яке б юридично визнало Україну як політичну одиницю». Історик зазначав, що битва під Конотопом «мала величезний геополітичний ефект, але не були реалізовані

через внутрішній розкол» [36, с. 44, 45]. Вітчизняні історики активно досліджують тему гетьманської дипломатії, і цей напрямок діяльності І. Виговського не є винятком. Науковий інтерес до цієї теми виявили: А. Апанович [2], В. Брехуненко [6], В. Горобець [19], В. Смолій [49], В. Степанков [55,56], Т. Чухліб [62], В. Шевчук [64], які застосовують інтелектуальні зусилля у дослідженнях нашої історії.

Новий погляд на постать та дипломатичну діяльність Івана Виговського пропонує Т. Яковлева, відома російська дослідниця Руїни та Гетьманщини другої половини XVII століття. У своїй праці «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини та початок Руїни» вона зазначає, що його походження з дворянської родини визначало його політичну орієнтацію. Він був добре відомий у політичній культурі Речі Посполитої, знайомий з європейською дипломатичною практикою, і «це відрізняло його від значної частини козацької старшини». Загалом, історикиня зобразила Виговського як «державного діяча європейського зразка, освіченого політика, який намагався модернізувати політичну систему Гетьманщини, постать, чії плани були зірвані внутрішніми чварами та зовнішньою агресією» [67, с. 320-324].

У своїй відомій статті «Гадяч 1658: творення міфу» український та зарубіжний історик Сергій Плохій досліджував «не стільки політичну діяльність самого гетьмана, скільки те, як вона розуміється в українській національній історичній традиції». Вчений визначив, що Гадяцький договір 1658 року став об'єктом ідеологічних інтерпретацій – від XIX століття до наших днів. Автор статті висловив низку «важливих міркувань щодо політики Виговського, його місця в українській історії та специфіки державної програми». С. Плохій вважає, що Гадяцький договір «був спробою Виговського сформувати власну модель майбутнього України, відмінну від московської протекції, під якою перебувала Гетьманщина після Переяслава». «Незважаючи на численні недоліки Гадяцької

угоди, особливо помітні в порівнянні з Переяславською угодою 1654 року, вона зрештою почала сприйматися як реальна альтернатива Переяславу» [43, с. 22].

З усіх дипломатичних ініціатив Івана Виговського найбільшу увагу дослідників привернув Гадяцький договір 1658 року, який історики справедливо вважають одним із найамбітніших проектів козацької дипломатії. Метою документа було не просто відновлення відносин з Річчю Посполитою, а створення нової політичної конфедерації – триєдиної держави: Польщі, Литви та Русі. Ідея, згідно з якою Україна мала б отримати статус рівноправної частини Речі Посполитої, зберігаючи при цьому власну армію, судову систему, адміністрацію та православну ієрархію, була безпрецедентною у східноєвропейському дипломатичному контексті того часу [57, с. 109–122].

Розробка умов договору частково базувалася на досвіді переговорів, проведених Виговським ще під час служби генеральним писарем. Його активна участь у переговорах з польською стороною з 1649 по 1653 рік заклала основу для подальших дипломатичних зв'язків. Вже тоді Виговський продемонстрував свою здатність говорити мовою правового та політичного компромісу. Більше того, за свідченнями сучасників, саме його стиль ведення переговорів часто дозволяв уникати військової ескалації [36, с. 31, 38].

Слід також зазначити, що, на відміну від Переяславських угод, які часто укладалися під примусом і мали васальний характер, Гадяцький договір містив чіткі правові гарантії автономії Руського князівства. Він закріплював право на власне військо, податкову систему, закони, суди та, що важливо, вільне сповідання православ'я. Це свідчить не лише про правову культуру еліти Гетьманщини, а й про здатність її представників брати участь у складних переговорних процесах на рівних умовах з європейськими дипломатами.

У польській історіографії договір загалом сприймається як компроміс, нав'язаний Варшаві, а не як справедлива угода. Польські автори, зокрема Кашмарчик, описували Гадяцьку унію як спробу утримати польську державу

шляхом «втягування козаків у стару річ — модель Речі Посполитої» [71, с. 36]. Г. Шмідт, пишучи про ратифікацію договору сеймом 22 травня 1659 року, визнав, що законна потреба в історичних поступках Речі Посполитої козакам була підірвана опором духовенства, яке вимагало викреслити з тексту угоди пункти щодо скасування Берестейської унії та включення її складу православних владик. «Хоча цей крок не призвів до очікуваних корисних наслідків. Навпаки, він лише розлютив козацьку чернь, яка почала сильно боятися, що приголомшена старшина накладе на неї ярмо» [50]. І хоча сам проект не був повністю реалізований, його розробка є переконливим прикладом політичного мислення гетьмана, який прагнув підняти Гетьманщину до рівня суб'єкта європейської політики.

У період 1648–1657 років, коли Виговський був спочатку особистим писарем, а потім генеральним писарем, його роль часто недооцінюється. Новий генеральний писар навіть виступив співавтором деяких важливих універсалів Б. Хмельницького, часто сам їх пишучи за наказом гетьмана. За короткий час Виговський створив потужну та високоефективну Генеральну канцелярію. Ця установа була по суті Міністерством закордонних справ і, одночасно, внутрішніх справ. Вона стала тим самим генератором, який за наказом гетьмана та Ради Війська Запорозького приводив у рух численні приводні ремені державної машини. Сюди надходила військова та політична інформація з усіх куточків України та зарубіжних країн, сюди приймалися та відправлялися численні посольства, приймалися важливі рішення, які, поряд з військовими перемогами, визначали долю України.

1.2 Джерельна база та методологія

Вивчення дипломатичної діяльності Івана Виговського спирається на широкий спектр джерел, що охоплює різні типи текстів: офіційні документи, дипломатичне листування, договори, хроніки, мемуари, архівні записи, сучасні звіти та матеріали польових досліджень. Ця різноманітність дозволяє нам реконструювати дипломатичну практику гетьмана не лише в її зовнішньому, офіційному, але й у її внутрішньому вимірі, що формувався політичними, військовими, релігійними та особистими чинниками.

Серед першоджерел найважливішими є офіційні документи, зокрема універсали, грамоти, накази, петиції, угоди, інструкції послам та копії офіційного листування. Їхнє значення не обмежується фіксацією конкретних подій; навпаки, вони дозволяють нам реконструювати логіку зовнішньої політики, дипломатичну термінологію, структуру аргументації та специфіку спілкування між сторонами.

Центральними серед цих матеріалів були документи, пов'язані з Гадяцьким договором 1658 року, ключовим елементом зовнішньої політики Виговського. Особливо цінними є різні версії цього документа: козацький проект, версія польських дипломатів та версія, ратифікована сеймом. Ці варіації дозволяють нам простежити етапи текстового узгодження, зміни в термінології, поступки, зроблені обома сторонами, і навіть напруженість між баченнями майбутньої конфедерації [5, с. 33—46].

З огляду на це, доречно виділити кілька функціональних груп джерел. Писемні джерела:

1. Офіційні документи (універсали, договори, інструкції, листи) – основна частина офіційної дипломатії Виговського. Їх аналіз дозволяє вивчити термінологію, структуру транзакцій та риторику зовнішнього спілкування [24].

2. Літописи (Граб'янка, Величко) – наративні джерела, що подають не лише факти, а й суб'єктивні інтерпретації, політичні оцінки, образ гетьмана в очах його сучасників та наступників [7; 70].

3. Зарубіжні джерела – сеймові протоколи, дипломатичні хроніки, звіти, посольські інструкції, що зберігаються в архівах Варшави, Стокгольма, Будапешта, Стамбула, Парижа. Вони мають особливе значення для реконструкції зовнішньої дипломатичної реакції на політику Виговського [5; 19; 63; 67].

4. Фінансові документи та матеріали козацької канцелярії дають уявлення про інфраструктуру дипломатії: витрати, процедури, протоколи, маршрутизацію та систему обслуговування місій [5, с. 326–329; 24, с. 52–59].

Важливим аспектом є поєднання текстового та матеріального. Наприклад, договірні положення Гадяцького договору мають як текстову, так і фізичну форму — печатку, підписи та акти ратифікації. Це дозволяє використовувати методи критики джерел не лише історичного, а й юридичного характеру – досліджуючи юридичну силу документів, ступінь дотримання форми, процедур тощо. Окрім суто юридичних формулювань, договір містить глибоко закодовані символи влади, автономії та визнання, що робить його джерелом не лише для політичної історії, а й для історії ідей [24, с. 58, 59; 29, с. 87–96]. Ці документи надають можливості для аналізу не лише політичного процесу, а й ціннісних концепцій української еліти XVII століття. про державність.

Варто окремо зупинитися на переписці Івана Виговського з європейськими монархами та дипломатами.

Угода про військовий союз між Іваном Виговським та шведським королем Карлом X Густавом, що був заключений 6 жовтня 1657 року, та зберігається в Стокгольмському архіві, став визначним досягненням міжнародної політики гетьмана. Гетьманщина виступає в цій угоді як суб'єкт, як офіційно визнана суверенна держава, та підтверджується тяглість договору,

що заключив ще Б. Хмельницький з королевою Швеції. «Даємо знати всім кому треба, що світліший король Карл – Густав, ясновельможний гетьман Іван Виговський постановили продовжити стару приязнь світлої королеви Христини і ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького і в спільних інтересах заключити між собою союз і воєнну спілку»[5, с. 29,30]. Цей договір демонструє вміння І. Виговського на рівних вести успішні перемовини з королем одної з могутніх країн Європи.

Показовим прикладом ведення витонченої мови прохань та гри на амбіціях є лист Івана Виговського до князя Богуслава Радзивіла, в якому просив його про звільнення козаків, що були раніше захоплені :«а звільнення козаків, яких схопив слуцький комендант вашої князівської мості належить до виявлення вашої ж приязні» [24, с. 159, 160].

В листі Карач-Бея до гетьмана Івана Виговського чітко прослідковується результат перемовин з ключовими союзниками Кримською ордою та Османською імперією проти спільного ворога в особі московського царя: «вислав Софер-Гірея солтана, щоб він з цими всіма ордами пішов просто на Москву». «Візир його мость турецький прислав до хана його мості чаушів, що молдаван та валахів дає в руку, щоб нарівні з нами вони йшли на Москву» [24, с. 159]. Ці листи передають не лише зміст, а й ритм того часу, ступінь та логіку побудови коаліцій, необхідних для становлення Гетьманщини.

Особливу увагу дослідники приділяють архівним джерелам, що містять копії цього листування. До них належать колекції Центрального державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАК), а також Архів давніх документів у Варшаві та Національна бібліотека в Кракові [5, 24]. Ці архіви містять не лише оригінали чи копії листів, а й службові звіти про їх отримання, інструкції послам, переклади польською та латинською мовами. Це дозволяє простежити етапи потоку інформації від Виговського до іноземних дворів.

Значну групу джерел складають наративні джерела XVII – початку XVIII століть, насамперед козацькі літописи, які не лише фіксують дипломатичну діяльність Івана Виговського, а й представляють її крізь призму особистих оцінок, ідеологічних принципів та ідеологічних акцентів авторів. Це стосується, перш за все, «Літопису Самійла Величка», який вважається одним із найдостовірніших літописних джерел того періоду. Він містить цінні згадки про переговори з Річчю Посполитою, повстання проти Виговського, похід на Москву та, що важливо, укладення Гадяцького договору [7, с. 215-228]. Опис подій вирізняється стриманістю та прагненням до історичної точності, хоча автор не приховує своїх симпатій до консервативного табору, що вплинуло на його зображення Виговського як суперечливої постаті. «Літопис Самійла Величка», написаний на початку XVIII століття, є джерелом не лише фактів, а й культурного розуміння дипломатії. Величко не лише переповідає події, а й цитує тексти указів, листів та договорів, зокрема уривки з Гадяцького договору. У його розповіді дипломатична діяльність Виговського постає як частина великого державного проекту, який, однак, був зруйнований внаслідок зради частини старшини та його непорозуміння народними масами [7, с. 183-198]. Літопис містить важливі візуальні описи печаток, символів та знаків розрізнення, що використовувалися канцелярією Виговського.

Ще одним важливим документом є «Літопис Григорія Грабянки», написаний на початку XVIII століття. Автор представляє Виговського крізь призму зради Богдана Хмельницького своїм ідеалам, але водночас визнає його державницьку майстерність та спробу легітимізувати автономію Гетьманщини через угоду з Польщею [61].

Слід також зазначити, що символіка влади та легітимності також є окремим джерелом дослідження. Печатка з гербом, латиномовні формули в документах, підписи гетьмана на грамотах – усе це становить візуально-дипломатичну складову джерельної бази. Наприклад, документи 1658 року

містять гетьманську печатку, яка засвідчує звернення до європейських символів державності [7, с. 232]. Цінними є також факсиміле підписів Виговського, які дозволяють не лише підтвердити справжність документів, а й визначити ступінь його особистої участі в тому чи іншому дипломатичному акті. Їхній порівняльний аналіз дозволяє відрізнити тексти, опубліковані гетьманською канцелярією, від особистих повідомлень.

Особливу увагу слід приділити діяльності Генеральної козацької канцелярії, оскільки з 1648 по 1657 рік Іван Виговський обіймав спочатку посаду особистого писаря Б. Хмельницького, а згодом і посаду генерального писаря. Посада генерального писаря була не просто технічною, а ключовим інституційним та дипломатичним підрозділом. Як писар, він не лише складав документи, а й вів переговори, складав листи до іноземних монархів та формулював концепції угод. У листах до московського двору, шведського короля та трансільванського князя з 1650 по 1656 рік його стиль та риторика часто впізнавані.

Важливу частину джерельної бази складають іноземні дипломатичні звіти, хроніки, листування та сеймові протоколи, що зберігаються в архівах Польщі, Швеції, Османської імперії, Трансільванії та інших держав, з якими Іван Виговський вів дипломатичне спілкування. Особливе місце відведено польським нарративним джерелам, насамперед працям Войцеха Коховського та Станіслава Твардовського. У їхніх текстах Виговський постає як дипломат, який намагається врятувати Річ Посполиту через нову конструкцію державної єдності – союз з козаками, заснований на політичному федералізмі [72, с. 73–76; 58]. Ці джерела особливо цінні тим, що вони фіксують сприйняття Виговського як рівноправного політичного партнера : не ворога, а реформатора, який діє в контексті краху традиційної польської політичної моделі.

Низка ключових документів міститься в Архіві давніх актів у Варшаві, де зберігаються: інструкції польським послам, які вели переговори з Виговським;

оцінки можливих умов нового союзу; копії Гадяцького договору; та стенограми сеймових обговорень козацького питання [62, с. 36–39].

Ці документи дозволяють нам реконструювати не лише хронологію переговорів, а й аргументи, що використовувалися обома сторонами, механізми поступок та суперечливі моменти. Саме з цих записів стає зрозуміло, що польська сторона була далеко не одностайною у своїй підтримці ідеї «Руського князівства» як третього компонента Речі Посполитої.

Невід'ємною частиною джерельної бази є документи сейму Речі Посполитої: стенограми обговорень, офіційні інструкції, зміни до положень Гадяцького договору, реакції на дії Виговського та спроби саботажу з боку деяких польських магнатів. Ці записи містять не лише назви статей договору, а й емоційні коментарі депутатів сейму – справжній термометр соціально-політичної температури Польщі того часу.

На особливу увагу заслуговують звіти іноземних послів, що передавалися таємними або конфіденційними каналами. Вони містять не лише факти, а й оцінки особистості Виговського, його риторики, поведінки, зовнішнього вигляду та впливу на старшину, зокрема лист С.Беньовського до С. Кориніцького [24, с. 150], Ці свідчення є не лише психологічною деталлю, а й показником дипломатичного впливу.

Важливою групою джерел, що дозволяє оцінити дипломатичну діяльність Івана Виговського, є мемуари, дорожні нотатки та свідчення іноземців, які подорожували українськими землями або брали безпосередню участь у переговорах. Це не офіційні джерела, але часто містять унікальні спостереження, що дають глибше розуміння атмосфери дипломатичних місій, поведінки гетьмана та рівня взаємодії з іноземними делегаціями.

Особливо цікава група джерел стосується фінансового забезпечення дипломатичних місій. Документи з гетьманської канцелярії та скарбниці

фіксують витрати на перекладачів, утримання делегацій, подарунки іноземним послам, забезпечення наметами та харчуванням для переговорів. [7, с. 226-229].

Аналіз таких витрат демонструє логістику дипломатії: посольства супроводжувалися конвоями, охоронцями, музикантами (для церемоніальних цілей), лікарями. Це свідчить про високий рівень протоколу на переговорах та про те, що дипломатична діяльність Гетьманщини не була імпровізованою, а базувалася на усталеній практиці [24, с. 143].

Інші матеріали, наприклад, звіти та щоденники військових командирів, козацькі звіти з польового табору, листування бояр з московським царем — дозволяють побачити, як дипломатія Виговського відображалася у зовнішніх сприйняттях. Багато з цих матеріалів збереглося в московських архівах, і, незважаючи на свою упередженість, вони є безцінними джерелами для розуміння ворожої реакції на спроби Гетьманщини здобути незалежність [24, с. 364, 5, с. 91–94].

Базовими методами при написанні кваліфікаційної роботи стали:

- історико-порівняльний метод – для аналізу зовнішньої політики Гетьманщини у порівнянні з попереднім і наступним гетьмануванням;
- системно-аналітичний підхід – для виявлення внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливали на дипломатичну стратегію Виговського;
- джерелознавчий метод – при роботі з актовими збірниками, листуванням та іншими автентичними матеріалами;
- метод історичної реконструкції – для відтворення ходу дипломатичних подій на основі синтезу документів і наративних джерел;
- принцип об'єктивності – для уникнення політизованих оцінок і використання взаємозбалансованої історіографії.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи наукові дослідження з цієї теми, слід визнати, що дипломатична діяльність Івана Виговського нерівномірно висвітлювалася в історіографії. Незважаючи на значну кількість публікацій, що прямо чи опосередковано торкаються його гетьманства, комплексного аналізу його дипломатичних стратегій на всіх рівнях (міжнародному, регіональному та внутрішньому) бракує. У більшості праць Виговський залишається постаттю, оцінюваною крізь призму Гадяцької унії, тоді як інші аспекти його зовнішньої політики залишаються маргіналізованими. Тому дипломатична діяльність Івана Виговського заслуговує на переосмислення не як окремий розділ в історії Гетьманщини, а як системне явище – складне, багатогранне, а часом суперечливе, проте принципово важливе для розуміння трансформацій української державності у XVII столітті. Його досвід залишається актуальним і сьогодні як приклад спроб знайти баланс між основними гравцями та зберегти власну політичну ідентичність.

Систематизуючи джерельну базу для вивчення дипломатичної діяльності Івана Виговського, варто відзначити її всебічність, міжнародність та міждисциплінарний характер. Джерела зображують Виговського не просто як гетьмана-адміністратора, а й як гравця на складній дипломатичній арені, що змінюється під тиском Москви, шляхти, війни та саботажу старшини. Письмові, візуальні та матеріальні джерела чітко свідчать про те, що він не лише реагував на виклики, а й формував дипломатичний курс, створював прецеденти та боровся за збереження автономії перед обличчям геополітичних зрушень.

Таким чином, джерельна база для дослідження дипломатії Івана Виговського є досить вичерпною, багатогранною та історично достовірною. Її аналіз дозволяє провести всебічну та систематичну реконструкцію

дипломатичної діяльності гетьмана, враховуючи не лише зовнішні контакти, а й внутрішні мотиви, процедури, механізми та реакції на міжнародній арені.

РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ І. ВИГОВСЬКОГО ЯК ГЕНЕРАЛЬНОГО ПИСАРЯ В ДИПЛОМАТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1649 – 1657 рр.)

2.1 Становлення дипломатії Гетьманщини та формування її напрямів за участі І. Виговського

Розвиток дипломатичної стратегії Гетьманщини за правління Богдана Хмельницького є відправною точкою для розуміння зовнішньополітичної концепції Івана Виговського. Саме в період 1648-1657 років було закладено основи міжнародних відносин Війська Запорозького, встановлено інституційні механізми дипломатичної діяльності, визначено спектр потенційних союзників і ворогів, а також розроблено риторику, стиль і символіку дипломатичного спілкування. Іван Виговський, як найближча довірена особа Б. Хмельницького, генеральний писар безпосередньо формував ці основи, а згодом, як гетьман, спирався на цю спадщину.

Після перемоги над Річчю Посполитою в перших битвах 1648 року питання легітимізації зовнішньої політики стало одним з першочергових завдань новоствореного Гетьманства. Вже в листопаді 1648 року козацька делегація вирушила до Варшави з мирною пропозицією, тим самим розпочавши напружену дипломатичну гру, спрямовану на досягнення автономного статусу для України в складі Речі Посполитої або нового союзу. Однак непоступливість польського уряду змусила Богдана Хмельницького шукати інших партнерів, що започаткувало багатовекторну дипломатію, яка згодом стала характерною для Івана Виговського.

За словами Михайла Грушевського, дипломатія Хмельницького була гнучкою та раціональною, а не ідеологічною чи емоційною. Гетьман намагався використати суперечності між провідними державами тогочасної Європи –

Польщею, Кримом, Османською імперією, Московією, Швецією – для маневру в інтересах козацької держави [22, с. 128–131].

Ще у 1649–1651 роках було укладено низку тимчасових угод з Кримським ханством, які мали оборонний характер, а також спроби встановити контакт з Османською Портою. Як засвідчує літопис Самойла Величка, «гетьман підтримував зносини з султаном, і ті послы доходили аж до Кам'янця та Белгорода» [5, с. 188]. Для Хмельницького ці дії були продиктовані не бажанням втягнути Україну в ісламський світ, а необхідністю збалансувати польсько-литовську коаліцію.

Московський вектор набув особливого значення у 1653–1654 роках. Як зазначає Д. Дорошенко, звернення до царя Олексія Михайловича було не результатом ідеологічного потягу, а прагматичним вибором серед небагатьох варіантів. Переяславська рада 1654 року, яка закріпила так зване заступництво царя над Запорізьким військовим округом, розглядалася козацькою верхівкою як формальна угода, що не скасовувала їхнього права самостійно проводити зовнішню політику.

Це підтверджується листуванням після 1654 року, в якому Хмельницький продовжував підтримувати контакти з Трансильванією, Швецією та Османською імперією [22, с. 117–120]. Навіть після укладення Переяславської угоди він продовжував спроби дипломатичного вирішення ситуації через формування антимосковських або антипольських коаліцій. Цей напрямок діяльності пізніше розвине Виговський, вже як гетьман, але з тією ж логікою обмеженої довіри до Москви та акцентом на багатовекторність.

Тексти універсалів та листів Богдана Хмельницького дозволяють нам реконструювати його дипломатичну концепцію. Особливо цінним є його листування з польським урядом, кримським ханом, трансильванським князем Ракоці, шведським королем та московським царем. Стиль цих документів урочистий, бароково-риторичний, але водночас чіткий у формулюваннях щодо

прав та вимог козацької сторони. Багато документів вже містять елементи, які згодом ляжуть в основу стилю листів Виговського: заклики до рівності, посилення на давні вольності та акцент на захисті православної віри [24, с. 42, 43].

Літопис Самойла Величка зберігає численні фрагменти таких листів, зокрема від султана та короля Польщі, а також інструкції послам. Вони чітко демонструють намір гетьмана не лише захистити Україну від зовнішніх загроз, а й розглядати її як окрему політичну одиницю, здатну самостійно вступати в дипломатичні відносини [7, с. 151-154].

Слід особливо наголосити, що дипломатія Хмельницького не була одноосібною справою — активну участь брали старшини, серед яких виділявся Іван Виговський. Як писар, він мав прямий доступ до текстів, особисто писав, редагував або формулював звернення; готував інструкції для посольств, координував спілкування з іноземними дворами. Практика дипломатії у формі делегацій, подарунків, детальних інструкцій та конфіденційного листування — все це стало елементом політичної культури, яку Виговський продовжить у 1657–1659 роках [5, с. 29–50; 36, с. 45–46].

Примітно, що в деяких випадках саме Виговський був уповноважений вести переговори — наприклад, з московськими боярами у 1654 році, а також з польськими сенаторами під час переговорів щодо Зборівського та Білоцерківського договорів [36, с. 24-26]. Це свідчить не лише про високий рівень довіри Хмельницького до нього, але й про його стратегічне мислення як дипломата.

До 1657 року Іван Виговський пройшов складний процес розвитку як політик, дипломат та адміністратор. Весь його світогляд та зовнішньополітична орієнтація формувалися надзвичайно динамічними умовами воєнного часу, численними переговорами та політичними компромісами. Як генеральний писар за гетьмана Богдана Хмельницького, він не лише фіксував політичні рішення, а

й активно брав участь у їх формуванні. Саме в цей період були закладені основи його політичного мислення, пріоритетів та розуміння міжнародних відносин.

Роки 1648–1657 ознаменувалися часом радикальної перебудови геополітичної карти Центральної та Східної Європи. Гетьманщина виникла як нова політична одиниця, яка прагнула утвердитися між кількома імперськими державами — Річчю Посполитою, Московією, Османською імперією та Кримським ханством. Саме в цьому геополітичному контексті занурена дипломатична кар'єра Івана Виговського. Його бачення міжнародної стратегії формувалося не теоретичними дискусіями, а реальними політичними умовами — у переговорах, листуванні, складанні універсалів та візитах посольств. Як генеральний писар, Виговський виконував функції, аналогічні функціям сучасного міністра закордонних справ. Його підпис є на ключових дипломатичних документах, а його участь у переговорах, зокрема з представниками Московії, Польщі та Криму, задокументована в численних джерелах. Наприклад, у переговорах 1654 року щодо умов приєднання до Московії він виконував обов'язки головного дипломата, що свідчить про визнання його політичної ваги [36, с. 14–18].

Після укладання Переяславського договору 1654 року Іван Виговський став ще активнішим на московському напрямку, зберігаючи при цьому достатній рівень автономії. Він вів офіційне листування з боярами, відповідав за укладення Березневих статей та забезпечував юридичне оформлення угод між Гетьманщиною та Москвою. Однак аналіз текстів показує, що ці документи часто формулювалися в термінах взаємного партнерства, а не підпорядкування.

Навіть у роки, коли союз з Москвою здавався формальним, Виговський не полишав ідеї диверсифікації зовнішніх контактів. Це підтверджують численні дипломатичні спроби встановити зв'язки з Трансільванією, Швецією та Османською імперією. Наприклад, у 1656 році за активної участі Виговського

відбулося листування з князем Ракоці, який запропонував військову коаліцію проти Польщі [24, с. 51, 65, 67].

Відомі також наміри встановити зв'язки з Османською імперією. У цьому контексті варто згадати посольство в Кам'янець, яке мало на меті вивчити можливості співпраці. Хоча офіційної угоди так і не було підписано, сам факт таких контактів свідчить про широту дипломатичного мислення Виговського. Кримський напрямок також залишався актуальним. Виговський виступав посередником у переговорах між ханом і Хмельницьким, а згодом самостійно організував союз. Це стало можливим завдяки досвіду Хмельницького у спілкуванні з ханською адміністрацією та його розумінню особливостей кримської політичної культури [24, с. 159].

Аналіз політичного стилю Виговського, що склався до 1657 року, є особливо цінним для розуміння його зовнішньополітичних орієнтирів. Він вирізняється зваженим підходом, аргументованістю та дипломатичним балансом між цілісністю та гнучкістю. Виговський рідко робив різкі кроки – майже всім його діям передували листування, інструкції та зустрічі старійшин. Його дипломатичне мислення формувалося логікою прагматизму – це особливо чітко видно в текстах, що стосуються узгодження умов з могутнішою стороною, але зі спробою забезпечити права Гетьманщини.

Його досвід також відіграв значну роль. Походячи зі знатної родини та володіючи латинською, польською, російською та староукраїнською дипломатичною мовами, Виговський мав усі інструменти для ведення міжнародної документації. Його освіта та професійна підготовка перевищували типову підготовку козацького старшинства [37, с. 83].

Смерть Богдана Хмельницького у серпні 1657 року відкрила нову драматичну сторінку в історії Гетьманщини. Його відхід з політичної арени не лише залишив вакуум влади, а й оголив складність і ненадійність усіх зовнішньополітичних угод, досягнутих державою під його керівництвом.

Зовнішня політика Гетьманщини опинилася на роздоріжжі, кожен з її колишніх або потенційних союзників активно впливав на внутрішньоукраїнську ситуацію. Для Івана Виговського цей момент став випробуванням як спадкоємця політичної лінії Хмельницького, так і як самостійного політика, який мав обрати нову траєкторію дипломатичних дій. Формально влада перейшла до неповнолітнього Юрія Хмельницького, але фактично кермо було в руках Виговського, однієї з найвпливовіших фігур у козацькій старшині. У вересні 1657 року козацька рада в Чигирині обрала гетьманом Івана Виговського. Юридично це було порушенням принципу спадковості, але політично це була нагальна потреба часу. У цій ситуації стабілізація зовнішньої політики мала вирішальне значення, і це стало головним викликом перших місяців його правління [5, с. 24].

Окрім внутрішніх суперечностей, перед новим гетьманом постало завдання підтримувати баланс у відносинах з основними міжнародними гравцями. Це передбачало не лише продовження існуючих угод, а й вирішення пріоритетів: залишатися вірним Москві, повертатися до складу Речі Посполитої або, можливо, активізувати кримські, шведські чи турецькі інтереси.

Після Переяславського договору Гетьманщина офіційно була союзником Московії. Однак до 1657 року ці відносини вже почали погіршуватися. Московські воєводи дедалі більше втручалися у внутрішні справи України, зокрема у кадрові призначення, збір податків та судові процеси. Згідно з листуванням гетьмана, що збереглося в архівах, ще восени 1657 року Виговський прямо дорікав представникам царя за порушення Березневих статей [24, с. 163, 164]. Москва, у свою чергу, дедалі більше схилилася до ідеї прямого управління українськими землями. Обрання Виговського гетьманом викликало реакцію серед тих старшин, хто був би радий прийняти гетьманську булаву. І тому до Москви почали надсилатися посольства з доносами. У доносах

містилися вимоги до царя наказати вибори нового гетьмана та надіслати своїх воєвод до українських міст. «Це все, що Москві було потрібно» [3, с. 227].

Паралельно з напруженістю на московському напрямку Виговський почав обережно відновлювати контакти з Польщею. Спочатку це виглядало як «розвідувальна місія» — приватні переговори, дипломатичний обмін листами, зондування позицій шляхти. Однак з часом польський вектор почав набирати обертів. Гетьман розумів, хоч, як би його не сприймав народ чи старшина, стратегічно вигідно мати союзника, з яким можна було б укласти договори в європейському стилі, з правовими гарантіями та міжнародним визнанням.

Додатковим фактором були конфесійні та соціальні події. Після смерті митрополита Сильвестра Косіва Москва вимагала від духовенства не обирати нового митрополита без дозволу царя. Це втручання московського уряду у внутрішні справи України одразу відчужило від Москви найбільш прихильних українців.

Вже в перші місяці після смерті Хмельницького кримський хан застеріг Виговського від надто тісної співпраці з Москвою. Це свідчить про те, що кримчани залишалися пильно уважними до змін у політичному центрі Києва. Відомо листування між Ханською Ордою та гетьманом, де обговорювалися умови розширення союзу, гарантії невтручання та, навіть, спільні військові дії проти Москви [24, с. 158, 159].

Серйозним викликом для Виговського стала позиція деяких козацьких старшин, зокрема запорізьких козаків та лівобережних полковників, які з обережністю ставилися до ідеї союзу з Польщею. Внутрішні суперечності, успадковані від Хмельницького, між елітою полковництва, нижчим козацтвом та шляхецьким середовищем не зникли, а навпаки, загострилися. Виговському довелося не лише збалансувати на міжнародній арені, а й вибудувати систему союзів усередині країни, щоб запобігти розколу.

Зовнішня політика фактично стала продовженням внутрішньої політики. Кожен дипломатичний крок гетьмана супроводжувався необхідністю виправдатися перед старшиною, козаками, митрополитом та братствами.

Укладення Гадяцького договору 1658 року стало кульмінацією дипломатичної діяльності Івана Виговського. Цей договір не був ні раптовим, ні імпровізованим. Йому передувала низка політичних, правових та стратегічних процесів, які проклали шлях до переосмислення місця Гетьманщини у східноєвропейській міжнародній системі. Виговський, спираючись на свій попередній досвід в українській дипломатії, власні контакти з польською елітою та загрозу, що виходила з Москви, розробляє амбітний план переорієнтації зовнішньої політики — від а підпорядкування до союзу рівноправного федеративного союзу.

З самого початку свого гетьманства Виговський прагнув зберегти союз з Москвою, але дедалі більше усвідомлював, що цей союз перетворюється на нерівноправний. Систематичне втручання московських воевод у внутрішні справи Гетьманщини, ігнорування положень Березневих статей 1654 року та військові провокації сприяли розумінню серед старшини та духовенства того, що «московське братство» поступово стає загрозою.

Крім того, Москва не надала Україні обіцяної підтримки у війні з Польщею, що Виговський інтерпретував як порушення союзницьких зобов'язань. Навпаки, Москва почала проводити політику «розділяй і володарюй», підтримуючи полковників, опозиційних гетьману, та підбурюючи запорозьке військо до повстання проти нього. У цьому контексті політична думка гетьмана була сприятливою для альтернативного підходу — не просто для демонстрації невдоволення Москвою, а як спроба побудувати довгостроковий та юридично безпечний союз, у рамках якого Україна могла б зберегти свою автономію, отримати гарантії недоторканності своїх прав та бути визнаною в рамках європейської системи держав[36, с. 41].

Ключовою концепцією, що лежала в основі переговорів, було створення третього суб'єкта Речі Посполитої — Великого князівства Руського. За словами Виговського та його довірених осіб, цьому утворенню мали бути надані рівні права з Кораною Польською та Великим князівством Литовським. Це був не просто союз між двома державами — це була федеральна модель, що передбачала власну адміністрацію, судову систему, військову, податкову систему та духовну автономію [29, с. 41–44].

Проект Гадяцького договору чітко встановлював ці принципи: Руське князівство включало б Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства; православна церква мала б бути рівною з католицькою церквою; Києво-Могилянська колегія мала б статус університету; гетьман обирався б козацькою радою без втручання Варшави; а судочинство мало б вестися руською мовою. Ці положення були революційними для тодішньої польсько-литовської політичної системи [5, с. 46, 47].

Виговський та його соратники орієнтувалися на моделі, подібні до Люблінської унії 1569 року, але з корективами на українські реалії. Люблінська унія, як відомо, встановив федеративну модель між Польщею та Литвою, а це означало, що вже був прецедент об'єднання держав на паритетних умовах.

Водночас, переговорна стратегія Виговського також враховувала досвід Березневих статей 1654 року, в яких були викладені ідеї автономії та невтручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини. Саме порушення цих статей стало одним із головних аргументів гетьмана на користь нової унії. Варто зазначити, що складання Гадяцького договору здійснювалося високоосвітченими діячами, зокрема Юрієм Немиричем, прихильником західноєвропейської політичної думки.

Ще одним важливим фактором були міцні зв'язки Івана Виговського з польською елітою. Він навчався в Києво-Братській школі, служив у коронному війську та був знайомий з принципами польської політичної культури. Це

дозволяло йому звертатися до польської шляхти їхньою рідною мовою, аргументуючи проект з точки зору федералізму, юридичної рівності та взаємної вигоди [56, с. 503].

Переговори з польською стороною підтримували князь Любомирський та львівський єпископ. Це дало змогу винести проект на обговорення сейму, яке завершилося затвердженням умов на сеймі в Гадячі у вересні 1658 року. Варто також зазначити, що значна частина козацької старшини підтримала ініціативу договору. Збереглися документи з підписами майже всіх полковників Правобережжя, які визнавали правильність курсу гетьмана. У середовищі духовенства на чолі з Київським митрополитом сформувалася коаліція на підтримку унії. Це свідчить про те, що проект Гадяцької унії не був особистою ініціативою Виговського, а мав широку основу: і соціальну, і правову, і політичну, і конфесійну.

2.2 Роль генерального писаря у міжнародних відносинах Гетьманщини

У Козацькій державі середини XVII століття, яка розвивалася в умовах воєн, політичних конфліктів та глибоких соціальних трансформацій, адміністративно-управлінська система вимагала чіткої структури та функціонального розподілу повноважень. Отже, посада генерального писаря набула особливого значення. Ця посада слугувала не лише інструментом бюрократичного забезпечення Війська Запорозького, а й ключовою ланкою у формуванні та реалізації дипломатичної політики.

Генеральний писар був одним із найвищих посадовців у козацькій ієрархії. У «Реєстрі Війська Запорозького» за 1649 рік його посада вказана одразу після гетьмана, поряд із генеральним обозним майстром, генеральним суддею та іншими членами старшинської ради [5, с. 7]. Формально писар відповідав за ведення діловодства, збереження державної документації, написання

універсалів та указів, листування з іншими державами та укладання протоколів переговорів. Однак насправді його роль була набагато ширшою. Це особливо актуально в період, коли посаду генерального писаря обіймав Іван Виговський.

За часів Гетьманщини, де питання внутрішнього управління були тісно переплетені з міжнародними викликами, генеральний писар мав бути не лише освіченим адміністратором, а й добре обізнаним у тонкощах європейської дипломатії, володіти діловодством кількома мовами, бути знайомим з політичними реаліями сусідніх країн та володіти необхідними навичками. Виговський повністю відповідав цим вимогам: він здобув освіту в Києво-Братській колегії, мав досвід служби в польських канцеляріях, і, окрім рідної української, вільно володів церковнослов'янською, латинською та польською мовами. Він також добре знав російську мову та був чудовим каліграфом як російської, так і староукраїнської. [37, с.83].

Саме на посаді генерального писаря Виговський виконував більшість доручень Богдана Хмельницького у сфері зовнішньої політики. Відомо, що він вів переговори з представниками Речі Посполитої, Кримського ханства, Трансильванії, Московії, Османської імперії. Підпис Виговського фігурує на численних листах та універсалах, адресованих до європейських дворів від імені гетьмана [5, с. 23].

Це свідчить про те, що генеральний писар де-факто виконував обов'язки міністра закордонних справ. На відміну від московської чи польської моделей, у яких зовнішня політика визначалася монархом та його міністерством, у Гетьманщині саме писар забезпечував безперервність та послідовність зовнішніх контактів. Крім того, він був носієм правової пам'яті держави – зберігав копії договорів, стежив за виконанням попередніх зобов'язань, відбирав та структурував правові аргументи для міжнародних переговорів.

Особливої уваги заслуговує статус писаря як члена Генеральної ради та радника гетьмана. Враховуючи, що значна частина старшини не мала вищої

освіти та не була знайома з європейською дипломатією, саме писар відповідав за формулювання зовнішньополітичного бачення держави. Згідно з документами, що збереглися в «Архіві Південно-Західної Русі», саме І. Виговський складав пропозиції союзникам, коректував переклади іноземного листування та готував дипломатичні відповіді [19, с. 203-204].

Постійна загроза військових дій, внутрішніх повстань та міждержавних конфліктів надавала його роботі не лише технічного, а й політичного виміру. Фактично, до середини 1650-х років авторитет Виговського як писаря почав переважати навіть над деякими полковниками. Це було зумовлено його знаннями, стратегічним мисленням, широкими контактами та блискучими дипломатичними здібностями.

Посада генерального писаря була для Виговського не лише стартовим майданчиком для кар'єри, а й ареною для формування його політичної філософії. Саме тут зародилася концепція автономії Гетьманщини, багатовекторної дипломатії та розмежування повноважень у внутрішній та зовнішній політиці. Виговський продемонстрував, що ця посада може бути не лише другорядною, а й фактично рівноцінною владі Гетьманщини – принаймні у питаннях стратегії, легітимації та міжнародного авторитету. За короткий час Іван Виговський розвинув Генеральну канцелярію та утвердив її як потужну та високоефективну інституцію України – Гетьманщини.

Створення та управління такою потужною машиною, як Генеральна канцелярія, вимагало величезного адміністративного та політичного таланту. Не випадково, що завдяки зусиллям Виговського канцелярія Запорізького Війська була піднята на друге місце в структурі управління Гетьманщиною. Не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорізького канцлерами [29, с. 15, 16]. Саме тому, коли постало питання про наступника, становище писаря не викликало сумнівів а ні серед старшини, а ні серед духовенства. Його дипломатична компетентність стала

основою для переходу влади та подальших міжнародних ініціатив, зокрема Гадяцької унії.

Перебування Івана Виговського на посаді генерального писаря Війська Запорозького збіглося з періодом найінтенсивніших дипломатичних зусиль Гетьманщини під час Визвольної війни. З 1648 по 1657 рік зовнішня політика козацької держави перебувала в центрі складної взаємодії між Річчю Посполитою, Кримським ханством, Османською імперією, Московським царством та Трансільванією. Саме Виговський забезпечував функціональність та безперервність цієї зовнішньої політики, виступаючи від імені гетьмана Богдана Хмельницького в офіційному листуванні, очолюючи делегації або безпосередньо супроводжуючи іноземних послів. Одним з перших дипломатичних актів, у якому фігурує Виговський, є відповідь гетьмана Хмельницького польському королю Владиславу IV у 1649 році, укладена самим писарем, у якій пояснювалися причини козацького повстання, вказувалося прагнення до автономії та визначалися основні умови миру [19, с. 201-202]. Подібна практика згодом зберігалася у спілкуванні з Кримським ханством. Саме Виговський був автором багатьох дипломатичних листів до Іслама Гірея III, у яких Хмельницький закликав до збереження військового союзу, пояснював позицію козаків у переговорах з Москвою та застерігав від спроб Польщі схилити хана на свій бік.

Важливо зазначити, що Виговський виступав не лише як генеральний писар, а й як фактичний координатор зовнішньої політики. Так, у 1650-1651 роках він здійснив дипломатичні поїздки до Варшави, вів переговори з польськими послами в Чигирині, організував обмін листами з коронною адміністрацією. Виговський відіграв помітну роль у підготовці Білоцерківського договору 1651 року. Не випадково саме він першим підписав цей договір після Хмельницького [24, с. 26].

Не менш значною була роль Виговського на московському напрямку. Наприклад, варто згадати самозванця Тимофія Анкудінова, який з'явився в Україні саме в період погіршення російсько-українських відносин. Завдяки ефективній дипломатичній діяльності Виговського московський уряд був змушений прийняти сприятливу політику щодо України [24, с. 18]. Саме він організував підготовку до Переяславських переговорів 1654 року. Є підстави вважати, що Виговський відіграв активну роль у розробці пропозицій українського уряду щодо союзу з Росією. Незважаючи на критику з боку деяких полковників, дипломатична гнучкість Виговського дозволила йому підтримувати умови, які були найбільш сприятливими для автономії Гетьманщини.

Особливо складними були стосунки з Османською імперією та її васалом, Кримським ханством. У 1653 році Виговський особисто листувався з візиром Османської Порти, доводячи небажаність втручання в українсько-московську війну, але одночасно наголошуючи на необхідності підтримки Гетьманщини у разі конфлікту з Польщею. Листи, що зберігаються у колекціях архіву Коша Запорозької Січі демонструють дипломатичну майстерність Виговського у захисті інтересів Гетьманщини.

Ще одним напрямком роботи Виговського як писаря було встановлення українсько-молдавського союзу. Після перемоги під Берестечком династичний шлюб Гетьманщини став реальністю. «Саме Виговському самому довелося взяти на себе основний тягар переговорів та послабити напруженість, що виникла на початку переговорів». «6 вересня 1652 року Тимош Хмельницький та Роксана Лупул вирушили у зворотний шлях. Цього ж дня Виговський надіслав свого листа з повідомленням про шлюб головнокомандувачу трансільванських військ Я. Кемені задля запланованого Хмельницьким потужного союзу України з придунайськими князівствами» [36, с. 27].

Мова дипломатичних текстів, написаних Іваном Виговським під час його перебування на посаді генерального писаря, заслуговує на окремий аналіз. Це був не лише технічний стиль адміністративної канцелярії, а й самобутня модель політичної комунікації, яка поєднувала елементи книжкової староукраїнської мови, традиції дипломатії епохи Відродження та прийоми риторики, що апелювали як до сакральних, так і до юридичних аргументів.

Однією з відмінних рис дипломатичного стилю Виговського була послідовність у формулюванні позиції Гетьманщини. Усі ключові листи до польського короля, московського царя, кримського хана та султана Османської імперії чітко позиціонують Військо Запорозьке як суб'єкта міжнародного права. Такі формули не лише виражали політичну позицію, а й конструювали нову ідентичність козацької державності. Мова дипломатичних текстів, створених за участю Виговського, вирізнялася логічною структурою, ретельною побудовою аргументів, часто з посиланнями на історичну спадщину Київської Русі та давні традиції запорозького лицарства.

Ще однією важливою особливістю дипломатичного стилю Виговського була його здатність адаптуватися до конкретного адресата. Наприклад, у листах до московського царя переважала релігійна риторика, що наголошувала на спільній православній вірі. Звернення супроводжувалися заголовками, подібними до московського дипломатичного протоколу того часу: «найвселенському государю, великому самодержавному...» тощо [19, с. 206]. У листах до султана Османської імперії чи кримського хана, враховуючи ієрархію ісламського протоколу, акцент робився на взаємній вигоді, дружбі та святості угод.

Щодо стилю, то варто відзначити використання І. Виговським метафор та афоризмів. Іван Виговський, на відміну від пізніших діячів Гетьманщини, уникав зайвого пафосу. Його дипломатичні тексти прагнули до ясності та переконливості. Він часто використовував синтаксичні конструкції з

протиставленням – наприклад: «не для ворожнечі, а для оборони», «не заради амбіцій, а заради правди» – що створювало логічну напругу і водночас слугувало виправданням дій Гетьманщини у складних ситуаціях [7, с. 184].

Також очевидною є поява чіткої ідеологічної лінії. Виговський послідовно просував наратив про прагнення Козацької держави до незалежності, збереження віри, прав і свобод. У своїх листах він часто звертався до спільного християнського коріння своїх адресатів, закликаючи до «миру між народами, які вірять у Христа» — навіть коли йшлося про православних і католиків. Таким чином, стиль Виговського не лише відповідав дипломатичному етикету, а й виконував ідеологічну функцію, визначаючи місце Гетьманщини як миротворця та стабілізатора регіону [24, с. 22, с. 37, с. 100].

Посада генерального писаря, яку Іван Виговський обіймав майже десять років, фактично слугувала мостом між військово—адміністративною та зовнішньополітичною діяльністю Війська Запорозького. В умовах бурхливого періоду середини XVII століття, що супроводжувався постійними змінами політичної орієнтації, військовими кампаніями та динамічними змінами в міжнародних союзах, саме канцелярія писаря забезпечувала необхідний рівень стабільності у зовнішніх комунікаціях Гетьманщини.

Генеральний писар не лише виконував технічну функцію ведення діловодства, а й був гарантом безперервності дипломатичної традиції. Саме тому перехід Івана Виговського від писаря до гетьмана відбувся не раптово, а як логічне продовження зовнішньої політики, яка формувалась з часів Хмельницького. Дипломатичні підходи, сформовані в попередні роки, продовжували існувати в новому статусі – у формі міжнародної програми, яка згодом знайшла своє втілення в Гадяцькому проекті.

Будучи генеральним писарем, Виговський мав доступ до всіх міжнародних контактів і документів, був присутній на переговорах, узгоджував деталі договорів, складав звернення та грамоти. Це дозволило йому глибоко зрозуміти

дипломатичну логіку як союзників, так і потенційних супротивників. Досвід, який він набув, виявився вирішальним під час політичної кризи після смерті Хмельницького. Завдяки цьому Виговський зміг взяти на себе роль стабілізатора державної політики в перехідний період, спираючись не стільки на військову силу, скільки на свою дипломатичну вагу та довіру старшини.

Особливо важливою була наступність підходів до ведення перемов. Наприклад, ключові аргументи в переговорах з поляками щодо збереження прав і свобод, визнання козацької автономії та необхідності рівноправного союзу були сформульовані в листах, підписаних Б. Хмельницьким, але фактично складених Виговським [37, с. 86, 87]. Ці ж вимоги лягли в основу концепції Гадяцької угоди. Таким чином, зовнішньополітична програма Виговського як гетьмана мала своє ідеологічне та лексичне коріння під час його перебування на посаді писаря.

Висновки до розділу 2

Становлення дипломатії Гетьманщини в середині XVII ст. стало ключовим фактором створення української державності та її інтеграції у систему міжнародних відносин Європи.

Іван Виговський активно розбудовував дипломатичні інституції, генеральну канцелярію, корпус писарів, протокольні та договірні традиції. За його правління канцелярія стала більш професійною та орієнтованою на ведення довготривалих міжнародних переговорів. Сам Виговський, будучи талановитим канцеляристом і дипломатом, задавав високий стандарт дипломатичній культурі Гетьманщини.

Дипломатія Виговського була не тільки оборонною, а й спрямованою на створення союзів, що мали змінити воєнно-політичний баланс у Східній Європі: союзні зносини Кримом, пошук підтримки Швеції та Трансільванії, навіть контакти з Османською Портою Базовими стали:

- історико-порівняльний метод – для аналізу зовнішньої політики Гетьманщини у порівнянні з попереднім і наступним гетьмануванням;
- системно-аналітичний підхід – для виявлення внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливали на дипломатичну стратегію Виговського;
- джерелознавчий метод – при роботі з актовими збірниками, листуванням та іншими автентичними матеріалами;
- метод історичної реконструкції – для відтворення ходу дипломатичних подій на основі синтезу документів і нарративних джерел;
- принцип об'єктивності – для уникнення політизованих оцінок і використання взаємозбалансованої історіографії.

усе це було елементами комплексної стратегії, що поєднувала військові кампанії з політичною дипломатією.

Вироблення концепції автономності й рівноправності української держави стало центральним змістом зовнішньої політики Виговського. Угода з Річчю Посполитою 1658 р. (Гадяцький договір) — попри подальші перешкоди — була спробою закріпити Україну як окремий суб'єкт політичної системи Речі Посполитої у вигляді «Великого князівства Руського». Це свідчило про намагання створити міжнародно-правові гарантії існування української держави в умовах зростання московського тиску.

Важливість генерального писаря проявлялася в тому, що ця посада дозволяла довгострокове політичне планування та моніторинг дипломатичних контактів. Хоча влада в Гетьманщині іноді змінювалася через конфлікти чи вибори, генеральний писар залишався носієм зовнішньої політики, носієм «державної пам'яті» переговорів. У випадку Виговського це мало особливе значення, оскільки саме його досвід дав йому можливість уникнути різких зрушень після смерті Хмельницького та сформулювати помірковану концепцію подальшого розвитку козацької держави.

Загалом, перехід Виговського з посади генерального писаря на гетьмана не був винятком, а радше підтвердженням ролі, яку ця посада відігравала в політичному житті Гетьманщини. Генеральний писар не лише записував волю гетьмана, а й часто виступав його творцем, або, принаймні, редактором, який надавав волі гетьмана завершеної форми. У випадку Івана Виговського, його гетьманство стало логічним продовженням політики писаря, заснованої на глибокому розумінні міжнародної ситуації, прагненні до рівноправних союзів та збереженні державної ідентичності.

РОЗДІЛ 3 ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА І. ВИГОВСЬКОГО (1657 – 1659 рр.)

3.1 Дипломатія гетьмана під царським протекторатом

Після смерті Богдана Хмельницького у серпні 1657 року новообраний гетьман Іван Виговський опинився в особливо складному становищі: з одного боку, йому було доручено зберігати здобутки державності, а з іншого – Гетьманщині загрожувала втрата автономії через втручання Москви. Його дипломатична діяльність у 1657–1658 роках відбувалася в рамках так званого царського протекторату, який формально розпочався з Переяславського договору 1654 року, але юридично не був оформлений.

На момент обрання Виговського гетьманом Московія ще не ратифікувала це рішення. Москва намагалася захопити контроль над механізмом виборів гетьманства, чинячи тиск на старшину та активно просуваючи власних ставлеників, насамперед Юрія Хмельницького. Прибуття московських послів до України, зокрема Бутурліна, супроводжувалося чіткою вимогою до старшини узгодити свої дії з волею царя [13, с. 201].

Московський цар влаштував старшині та козакам великий сюрприз: дізнавшись про смерть Хмельницького, він відправив посла Бутурліна до Виговського та всієї громади, вимагаючи обрати гетьманом бажаного царем, тобто Юрія Хмельницького, а не Виговського. Але це був ще не кінець: той самий посол виніс вимоги, які глибоко вразили почуття козаків. Так, було категорично наказано обмежити козацький реєстр до 40 000, передати Москві, окрім Києва ще Ніжин, Переяслав та Білу Церкву з розміщенням там московських воєвод, а гетьман присягнути на вірність народу московському царю. І новина, і промова цього посланця глибоко зворушили всіх. І всі козаки були глибоко незадоволені: цього посла принизили, і йому сказали, що

Хмельницький, який присягнув на вірність царю, вже помер, а разом з ним померла й присяга. [10, с. 12].

Правовою основою протекторату стали так звані «Березневі статті», підписані в 1654 році. Однак за Виговського ці угоди були переосмислені. Московська сторона трактувала їх як акт васальної залежності, повного підпорядкування Війська Запорозького царю. Козацька верхівка сприймала ці угоди як військовий союз, який гарантував допомогу у війні проти Речі Посполитої, але не передбачав жодного обмеження суверенітету. Ця розбіжність у тлумаченнях стала джерелом конфлікту та дипломатичної напруженості.

В 1657–1658 роках Виговський намагався підтримувати політичний баланс та уникати провокації Москви на відкриту агресію. Він офіційно підтверджував свою вірність царю, надсилав посольства до Москви, видавав універсали, в яких згадувалося про захист, але одночасно проводив незалежну кадрову політику, підтримував відносини з Кримом та активно переговори з Польщею [7, с. 220–222]. Листування гетьмана того періоду фіксує риторику обережності, бажання уникнути відкритого розриву та наголос на власній легітимності, яка впливала не від царя, а від козацької ради.

Однією з відмінних рис зовнішньої політики Виговського під протекторатом Москви була спроба юридично оформити статус автономії. Він неодноразово звертався до царського двору з проханням підтвердити «давні права і вольності» Війська Запорозького. У листах Виговський наголошував на неприпустимості втручання московських військових командирів у внутрішні справи, зокрема щодо розміщення іпотек у містах, збору податків та судочинства [7, с. 223, 224].

Таким чином, дипломатія Виговського під час царського протекторату була спрямована на балансування між офіційним визнанням зверхності Москви та фактичним збереженням повноти влади у власних руках. Юридичні

документи цього періоду неоднозначні: гетьман стверджував свою лояльність царю, але на практиці проводив самостійну зовнішню політику, прокладаючи шлях до зміни союзника.

Позиція Івана Виговського у 1657–1658 роках є класичним прикладом дипломатичного маневрування в умовах обмеженого суверенітету. Його дії в межах московського протекторату були спрямовані на затягування конфлікту, виграш часу для внутрішньої консолідації та оцінку зовнішньополітичної ситуації. Саме завдяки цим крокам Виговському вдалося уникнути повного поглинання своєї автономії та прокласти шлях до переходу до союзу з Річчю Посполитою, що було закріплено Гадяцьким договором 1658 року.

Встановлення московського протекторату над Гетьманщиною після Переяславської ради 1654 року супроводжувалося активною політикою Москви щодо посилення контролю над своїм новим васалом. Цей тиск став особливо помітним під час перебування Івана Виговського на посаді гетьмана, коли Москва почала впроваджувати чітку стратегію поступової централізації, що суперечило інтересам козацької верхівки. Одним з головних інструментів цього впливу були царські воєводи, які дедалі більше втручалися у внутрішні справи Гетьманщини [17, с. 327].

З перших же місяців гетьманування Виговського московська адміністрація демонструвала небажання визнавати його владу без підтвердження царя. Посольства, що прибували до України, зокрема ті, що очолювали Бутурліним, Ромодановським та Богдановим, нехтували звичаєвим правом козаків обирати гетьмана, вимагаючи «підтвердження» від царя, хоча таке положення не було включено до початкових угод 1654 року. Московські послы фактично ставили під сумнів легітимність самого процесу виборів, що викликало обурення козацької старшини та посилювало антимосковські настрої.

Особливо напруженою була ситуація в Києві, де знаходилася потужна московська залога. Саме тут найчіткіше проявилася політика Москви щодо

обмеження автономії гетьмана. Виговський неодноразово звертався до царя з проханням зняти залогу або обмежити її дії, посилаючись на численні скарги міщан та духовенства щодо свавільних дій московського війська [7, с. 218].

Ще одним аспектом напруженості було переслідування православного духовенства Гетьманщини представниками Московської церкви. Москва намагалася підпорядкувати Київську митрополію безпосередньо собі, незважаючи на її традиційне канонічне підпорядкування Константинопольському патріархату. У цьому контексті новообраний митрополит Діонісій Балабан виступив на підтримку Івана Виговського, який прагнув зберегти незалежність церковного управління [36, с. 37].

Не менш серйозним викликом для гетьмана були інспекції московських чиновників у Гетьманщині. Такі поїздки, формально пояснювані необхідністю контролю за виконанням царських указів, перетворилися на механізм тиску на місцеву адміністрацію. Московські воєводи без згоди гетьмана втручалися в місцеве управління, судочинство, збір податків, а іноді навіть вилучали документи та майно з місцевих скарбниць [18, с. 205]. Це спричинило зростання опозиційних настроїв серед старшини та посилило політичну ізоляцію Виговського всередині країни.

Листи гетьмана до царя та його послів свідчать про спробу зменшити тиск дипломатичними засобами: Виговський використовував обережну, шанобливу мову, вказував на загрозу повстання та зростання народного невдоволення, закликав до дотримання попередніх домовленостей [5, с. 163, 164].

Протягом 1657–1658 років дипломатія гетьмана Івана Виговського, спрямована на збереження автономного статусу Гетьманщини під протекторатом Москви, зазнавала дедалі більшого тиску та утисків з боку царської адміністрації. Діяльність московських військових воєвод та агентів, яка систематично підривала владу гетьмана, унеможлилювала виконання раніше

укладених угод та призводила до політичної дестабілізації, яка неминуче переросла у збройний конфлікт.

Опозиція, очолювана Барабашем і Пушкарем, не визнавала влади Виговського та почала діяти як у військовому, так і в дипломатичному руслі. На початку грудня 1657 року Барабаш відправив посольство до Москви, звинувативши Виговського у незаконному обранні та дипломатичних зносинах із сусідніми державами, а також у забороні запорозьких походів проти Кримського ханства [36, с. 40].

А вже навесні Пушкар, після візиту посла Хитрово, який запевнив його у вірності Москви, розбив під Полтавою військо, надіслане Виговським, на чолі з Богуном і Сербинем. Виговському не залишалося нічого іншого, як зібрати свої сили та придушити повстання. Він мобілізував 20 000 козаків, закликав на допомогу татар на чолі з Карач–беєм і в травні 1658 року розгромив військо Пушкаря. Запорізькі козаки Пушкаря втекли під захист московського війська, яке вступило в Україну, прагнучи стати залогом в Києві, Чернігові та Ніжині. Справа Пушкаря переконала Виговського та старшину, що від Москви нічого доброго очікувати не можна. Тепер їхні погляди звернулися до Польщі [5, с. 25].

I. Виговський у цей час демонстрував виняткову дипломатичну активність: «дуже швидко порозумівся з представником короля Казимиром Беневським щодо союзу України з Річчю Посполитою, але на нових засадах», та «одночасно почав шукати міцних контактів з Австрійською та Османською імперіями» [36, с. 44].

Цей момент можна вважати кульмінацією дипломатичних зусиль гетьмана. З одного боку, це була спроба врятувати державність шляхом зміни зовнішньої політики, а з іншого – визнання повного краху концепції козацько-московського союзу, започаткованого Богданом Хмельницьким.

Не менш важливим було визнання гетьманом неможливості реалізації умов Переяславських угод у межах, які передбачалися козацькою верхівкою.

Однак слід зазначити, що внутрішня опозиція, складна соціально-релігійна ситуація та відсутність одностайності серед старшини та підтримки козацтвом дій гетьмана унеможлилювали стале впровадження нової зовнішньополітичної стратегії. І. Виговський опинився в оточенні зовнішніх ворогів та внутрішніх змовників, що призвело до його зречення та відставки у жовтні 1659 року.

Зрештою, московсько– козацький конфлікт 1658 року став результатом системної недовіри між союзниками, дипломатичного глухого кута та концептуальної розбіжності в тлумаченні ролі гетьмана.

3.2 Гетьман І. Виговський у відносинах з Річчю Посполитою: Гадяцький трактат 1658 р

Смерть Богдана Хмельницького у серпні 1657 року ознаменувала початок нового етапу в історії Гетьманщини – періоду, повної внутрішньої нестабільності, зовнішніх загроз та складних політичних маневрів. Обрання Івана Виговського гетьманом було логічним продовженням лінії Хмельницького, оскільки він, як генеральний писар, мав досвід, авторитет і глибоке розуміння як внутрішньої ситуації, так і міжнародного контексту. Однак обрання не гарантувало стабільності. Серед запорізьких козаків, зокрема серед деяких полковників та міщан, почала формуватися опозиція до нової влади, тоді як у губерніях зростали заворушення, що переростали у відкриті збройні повстання.

Однією з головних причин дестабілізації була відсутність чіткої моделі легітимізації влади після смерті Хмельницького, оскільки його син Юрій був формально проголошений спадкоємцем. Виговський, який отримав булаву за рішенням старшинської ради, опинився у скрутному становищі: він був змушений одночасно зберігати контроль над старшиною, переконувати запорізьких козаків у своїй легітимності, підтримувати стосунки з Москвою та,

найголовніше, захищати суверенітет Гетьманщини. Москва ж тим часом дедалі більше намагалася втручатися у внутрішні справи України, тлумачачи Переяславські угоди не як рівноправний союз, а як приєднання козацької держави до Московського царства [36, с. 37, 38].

У цей час Річ Посполита знову вийшла на зовнішньополітичну арену. Її політична еліта, переживши кризу перших років війни, розпочала активну дипломатичну гру, намагаючись відновити вплив на українських територіях: Дуже швидко Виговський та Юрій Немирич порозумілися з представником короля Яна Казимира, волинським каштеляном Станіславом Казимиром Беневським щодо союзу України з Річчю Посполитою, але на нових засадах» [36, с. 44].

Справжні польські патріоти розуміли, що угода неможлива без широких політичних поступок у вигляді розширеної автономії. Це розуміли й українські кола. Гетьман Іван Виговський також схилився до цієї думки.

Особливо важливою фігурою у підготовці Гадяцького договору був Юрій Немирич, освічений шляхтич і дипломат, який служив під керівництвом Виговського та став ключовим ідеологом проекту Великого князівства Руського. Саме Немирич сформулював головну концепцію: створення третього рівноправного члена федерації – Руської держави поряд з Польщею та Литвою, – яка мала б власну адміністрацію, суди, армію та керівництво. Незважаючи на те, що реалізація цих планів зустріла внутрішній опір, І. Виговський та його команда активно працювали над підготовкою дипломатичного прориву [18, с. 73-74].

Паралельно з внутрішніми загрозами (антигетьманські повстання, насамперед у Полтавському полку), Іван Виговський мусив діяти з надзвичайною обережністю на дипломатичному фронті. З одного боку, формальні відносини з Московією підтримувалися, але рівень недовіри між сторонами зростав. З іншого боку, контакти з польським двором активізувалися,

зокрема через листування, обмін посольствами та неформальні канали, що давало змогу перевірити готовність польської сторони до компромісу. І хоча пам'ять про утиски православних християн та ігнорування прав козаків з боку Річі Посполитої була ще свіжою в українському суспільстві, дипломатичний ресурс, запропонований у 1658 році, виглядав привабливим на тлі московського контролю та відсутності альтернатив [8, с. 149].

Укладення Гадяцького договору стало результатом складного процесу, переплетеного із зовнішньополітичними викликами, внутрішньою напруженістю, кризою легітимності та ідеологічним пошуком альтернативи імперському втручання. Для Виговського це була спроба врятувати саму ідею незалежної Української держави, принаймні у формі автономії в рамках федеративного союзу з Річчю Посполитою.

Гадяцький договір, укладений 16 вересня 1658 року, був однією з найамбітніших спроб переосмислити місце Гетьманщини в європейському політичному контексті середини XVII століття. Його текст вирізняється складною, багат шаровою структурою, дипломатично витонченим формулюванням та бажанням знайти баланс між національними інтересами Війська Запорозького та амбіціями Речі Посполитої. Саме в цій угоді особливо проявилася дипломатична стратегія Івана Виговського — бажання зберегти автономію Козацької держави перед обличчям зовнішнього тиску та внутрішньої роздробленості.

У центрі договору була ідея створення окремої політичної одиниці під назвою Велике князівство Руське. За задумом його розробників, ця одиниця мала стати третьою рівноправною складовою нової федеративної Речі Посполитої, поряд з Королівством Польським та Великим князівством Литовським. Виговський та його радники, зокрема Юрій Немирич, прагнули підняти козацьку автономію до рівня повноцінного партнера в політичному трикутнику.

Проект Великого князівства Руського передбачав чітко визначену територію, що охоплювала б Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. У цьому регіоні мали б розташовуватися окремі адміністративні, судові та військові органи на чолі з гетьманом, обраним довічно Запорозькою військовою радою та затвердженим королем. Ключовим моментом було збереження всіх прав і привілеїв, отриманих козаками під час Національно-визвольної війни, включаючи право самостійно проводити військові походи в межах князівства [18, с. 104].

Одним із найсуперечливіших, проте важливих, положень угоди було визнання Православної Церкви рівноправною з Католицькою Церквою з гарантіями повернення її ієрархії, майна та впливу. Це було значним кроком до стабілізації релігійної ситуації в регіоні та могло забезпечити лояльність частини української шляхти та духовенства до нових політичних угод [5, с. 40]. У сфері зовнішньої політики угода передбачала єдину міжнародну стратегію для трьох частин федерації, але з правом Руського князівства підтримувати самостійні контакти з Кримським ханством за згодою короля. Будь-яке спілкування з московським царем було заборонено [5, с. 46].

Ще одним важливим аспектом угоди була гарантія непорушності прав козаків, включаючи їхні соціальні привілеї, виборну систему, статус дрібної шляхти та міщан. Окремі положення торкалися питань митного оподаткування, внутрішньої торгівлі, освіти, друкарства і навіть мови — все це свідчить про високий рівень деталізації та дипломатичної роботи, вкладеної в текст документа.

Важливо зазначити, що текст Гадяцького договору існував у кількох версіях – як версія, узгоджена між представниками Речі Посполитої та Гетьманщини, так і форма, яку пізніше затвердив польський сейм. Саме тут проявився дипломатичний компроміс, а місцями й дипломатична поразка: ключові статті, зокрема ті, що стосувалися повної автономії князівства, були або

змінені, або анульовані. Наприклад, у сеймовому варіанті не згадується Велике князівство Руське як окрема федеральна одиниця – натомість йдеться лише про відновлення старих прав Київської митрополії та часткове повернення козацького самоврядування [5, с. 44–46].

Попри це, дипломатична конструкція, побудована Виговським і Немиричем, була безпрецедентною в Європі того часу. Вона намагалася поєднати ідеї національної автономії, релігійної толерантності та нової форми правління в рамках повноцінного федерального союзу. Гадяцька угода стала вершиною дипломатичної діяльності Виговського, в якій він намагався легітимізувати українську суб'єктність не лише в рамках Речі Посполитої, а й у системі міжнародних відносин загалом.

Після проголошення Гадяцької угоди Іван Виговський та його оточення зіткнулися з досить неоднозначною реакцією як у самій Гетьманщині, так і з боку європейських політичних центрів. Хоча на дипломатичному рівні угода продемонструвала високий рівень політичної інженерії, її сприйняття серед різних верств населення та союзників Козацької держави виявилось суперечливим і навіть вибухонебезпечним.

Усередині Гетьманщини Гадяцька угода розколола козацьке суспільство на прихильників Виговського та його опонентів. Дехто зі старшини, особливо ті, хто орієнтувався на шляхецькі традиції та прагнув інтеграції в європейські моделі державності, сприймали Гадяч як крок вперед. Тим часом серед «звичайних» козаків, запорізьких козаків, селянства та міщан угода була неправильно зрозуміла та сприйнята як зрада ідеалів визвольної боротьби Хмельницького. Це можна пояснити принаймні двома факторами: по-перше, зв'язок з Польщею, ще не забутий як джерело гноблення, спричинив глибоку історичну травму; по-друге, поширення московської пропаганди, яка навмисно дискредитувала Виговського в очах народу, було систематичним та ефективним [19, с. 101-102].

Найбільшим викликом була позиція Московського царства. Реакція Москви була передбачувано агресивною. Вже наприкінці 1658 року московські воєводи почали активно втручатися у внутрішні справи Лівобережної України, підтримуючи антигетьманські повстання. Вони використали Гадяцький договір як привід для відкритого збройного протистояння, звинувативши Виговського у зраді православ'я та союзі з католиками [36, с. 45].

3.3 Військово-політичні союзи гетьмана І. Виговського. Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Московсько-українська війна 1658–1659 років стала кульмінацією складних і суперечливих відносин між Гетьманщиною та Московським царством, які переросли у відкрите військово–політичне протистояння. Причини цього конфлікту полягали як у міжнародній політиці, так і у внутрішніх змінах у статусі Війська Запорозького, що виникли внаслідок Переяславської угоди 1654 року та подій, що настали після смерті Богдана Хмельницького.

Хоча Переяславські угоди передбачали встановлення протекторату московського царя над Військом Запорозьким, їхній зміст був неодгозначним і тлумачився по-різному. У той час, як українська сторона розглядала цей договір лише як військово-політичний союз з гарантією автономії, то Москва розглядала угоду, як привід для поступового підкорення українських територій. Вже у 1655–1657 роках з'явилися перші ознаки прагнення Москви до встановлення залежності та втручання у внутрішні справи Гетьманщини [67, с. 148].

Іван Виговський, який став новим гетьманом після смерті Хмельницького, намагався продовжити політику збереження незалежності та проведення багатовекторної дипломатії. Однак його зусилля зіткнулися з жорстким опором Москви, яка посилила процеси дестабілізації на Лівобережжі, підтримувала

опозиційні групи серед козацької старшини (повстання Пушкаря та Барабаша) та розгорнула пропагандистську кампанію проти нового гетьмана. Реакція Москви на укладення Гадяцького договору у вересні 1658 року була надзвичайно негативною. Виговський, розчарований невиконанням Москвою умов Переяславської угоди, розглядав союз з Річчю Посполитою як можливість зберегти державність та автономію. Для Москви ця угода стала формальним приводом для оголошення війни. Московська сторона звинуватила Виговського у «зраді православ'я» та порушенні його «вічної присяги» царю. [36, с. 40, 44].

Спалах відкритої війни у 1658 році був зумовлений не лише зміною зовнішньої політики Виговського, а й тривалим накопиченням недовіри між партіями. Москва систематично підривала український політичний ландшафт: підтримувала повстання, підбурювала Запорізьку Січ та розповсюджувала антигетьманські листівки. Збройні повстання проти Виговського розпочалися на Лівобережжі, активно підтримувані московськими воєводами [67, с. 325, 326].

Крім того, слід враховувати дипломатичні амбіції Московії. У середині XVII століття Москва прагнула утвердитися як повноцінний учасник європейської політики, поступово витісняючи Річ Посполиту з її традиційного впливу на українські землі. Укладення Гадяцького договору поставило під загрозу геополітичні інтереси Москви в регіоні, оскільки означало відновлення польсько-української унії та перспективу створення Великого князівства Руського як третього компонента Речі Посполитої.

Початок активної фази московсько-української війни збігся в часі з тим, що гетьманський уряд опинився в ізоляції всередині країни та внаслідок чого опинився під зовнішнім тиском з боку Московського царства. У вересні 1658 року, одразу після ратифікації Гадяцького договору, Московія офіційно звинуватила Івана Виговського у державній зраді та почала готуватися до вторгнення. У жовтні та листопаді московські командири вже активно діяли на

Лівобережжі, спираючись на місцеві полки, які не підтримували політику нового гетьмана [36, с. 46].

Першим відкритим збройним конфліктом стала облога Конотопа в 1659 році. Московськими військами під командуванням князів Трубецького та Пожарського. У травні того ж року російські війська підійшли до міста, маючи на меті швидко його захопити. Місто героїчно обороняли полки під командуванням полковника Григорія Гуляницького. Виговський, розуміючи важливість цього форпосту, вдався до дипломатичних та військових кроків одночасно – звернувся до Кримського ханства з проханням про військову допомогу, а шляхту закликав до мобілізації [36, с. 48, 4; 67, с. 327, 328].

Союз з кримським ханом Мехмедом IV Гіреєм виявився рятівним. За умовами цього тимчасового союзу Виговський гарантував татарам частку здобичі та підтверджував давні угоди, укладені за часів Хмельницького. На початку літа 1659 року союзні війська Виговського та татар розпочали контрнаступ під Конотопом. 28–29 червня в результаті блискуче організованої операції московське військо зазнало нищівної поразки; «на полі богу полягло 40 тис. царського війська, а 15 ти., в т. ч. 50 воєвод, було взято в полон. Серед них були, наприклад, і такі воєначальники, як князь С. П. Львов, А. С. Матвеев, А. В. Бутурлін та ін. Сам Пожарський потрапив в полон, але тут матірньо вилаяв хана, за що і був страчений» [36, с. 49].

Перемога під Конотопом мала великий резонанс у Європі та стала дипломатичним і моральним тріумфом Івана Виговського. У Москві ця новина викликала велику тривогу [36, с. 50]. У відповідь Річ Посполита підтвердила свою відданість положенням Гадяцького договору, а частина православної шляхти Волині та Брацлавщини відкрито підтримала гетьмана. Однак, незважаючи на успіх, стратегічна ситуація залишалася дуже складною. «Запорожці скося дивилися на заміри Виговського» [3, с. 232, 233].

Ситуацію загострював внутрішній опір. Дехто зі старшини, зокрема запорозькі козаки на чолі з Т. Цецурою, відкрито виступали проти Виговського. Прихильників гетьмана швидко зменшували. Повстання та зради, що супроводжували військову кампанію, визначили необхідність для гетьмана розпочати нові переговори з Московією [67, с. 330].

Тим не менш, дипломатичні спроби Виговського мали наслідки. Звістка про перемогу під Конотопом поширювалася дипломатичними каналами, висвітлюючи її як доказ незалежної влади Гетьманщини. Багато європейських газет того часу публікували повідомлення про нищівну поразку московського війська. Таким чином, Виговський використав перемогу як важіль інформаційного та психологічного тиску у своїй зовнішній політиці, але опинився в стратегічній пастці. Незважаючи на військову перемогу, йому не вдалося зміцнити свій авторитет серед козаків. Лівобережжя, Запорізькі козаки та деякі правобережні полки не підтримували подальшої співпраці з поляками, підозрюючи їх у зраді національних інтересів. Дипломатія гетьмана зустріла впертий опір не лише ззовні, а й зсередини, послаблюючи його позиції в продовженні боротьби.

Хід московсько-української війни 1658-1659 років продемонстрував нероздільність військової та дипломатичної складових політики Виговського. Його здатність маневрувати серед ворогів, шукати зовнішніх союзників та одночасно вести битви та переговори свідчить про високу політичну культуру епохи. Однак, попри зраду, недовіру та втому від постійних війн, навіть такі перемоги, як Конотопська, не змогла докорінно змінити хід історії.

Однією з головних причин внутрішньої дестабілізації було невдоволення значної частини козацької старшини та простого війська умовами Гадяцького договору. Хоча документ гарантував автономні права Руського князівства у складі Речі Посполитої, для багатьох козаків він сприймався як повернення до польського ярма. Ідеї «великої єдності» трьох народів, проголошені в договорі,

не знайшли резонансу серед козацької спільноти, яка залишалася недовірливою до шляхетського устрою [3, с. 234].

Запоріжжя особливо голосно виступало проти гетьмана. Кошовий отаман Іван Сірко публічно засудив політику Виговського, звинувативши його у зраді православної віри та переході на бік католиків. Запорізьке козацтво відмовилося визнати його владу, що завдало серйозного удару по легітимності гетьмана. «Сірко вдарив на Крим і ногайські улуси й завдав там великої шкоди. Це стало приводом для повернення хана на батьківщину. Він залишив Виговському лише невелику частину свого війська. В тилу Шереметьєв та Борятинський посилили свої рейди» [36, с. 50].

Ситуацію ще більше загостило зростання соціальної напруженості. Селянство та нижчі верстви козацтва, які очікували справедливого врегулювання та продовження політики Хмельницького, відчували себе зрадженими. Відновлення польських маєтків, повернення магнатів спричинили хвилю повстань та протестів проти влади гетьмана. За цих обставин Виговський намагався зберегти контроль за допомогою компромісів та нових дипломатичних ініціатив. Він ініціював скликання Генеральної Ради та шукав порозуміння з найвпливовішими полковниками, але ці зусилля мали незначний ефект. Більше того, його опоненти, зокрема Юрій Хмельницький, почали активно формувати власні центри впливу, спираючись на підтримку як Москви, так і Запорозької. Крім того, політична ситуація всередині самої Речі Посполитої не сприяла ефективному виконанню умов Гадяцького договору. Польський сейм, хоча й ратифікував документ, прийняв його у скороченому вигляді, вилучивши найважливіші положення щодо автономії Руського князівства. Це призвело до глибокого розчарування не лише серед гетьмана, а й серед тих кіл української еліти, які підтримували унію з Польщею [36, с. 51].

Сподівання на стабільний тристоронній союз з Річчю Посполитою та Кримським ханством були розвіяні проблемами союзників. Кримський хан

вирушив захищати власні землі від нападу запорізьких козаків на чолі з Іваном Сірком і припинив участь у бойових діях, тоді як Польща, будучи найбільш ослабленою, не змогла надати значної військової допомоги. Коаліція, яку Виговський крок за кроком будував після смерті Хмельницького, поступово розпадалася [67, с. 331].

У серпні–вересні 1659 року серед козаків посилювалися настрої на користь усунення Виговського. Водночас пропольські та промосковські сили активно дискредитували його. У вересні Юрію Хмельницькому, за підтримки значної частини старшини та збройних сил, вдалося скликати козацьку раду, яка фактично усунула Виговського від влади. Після цього Іван Виговський пішов у відставку та відмовився від гетьманської булави. У жовтні 1659 року на Генеральній раді в Чигирині новим гетьманом було обрано Юрія Хмельницького, що ознаменувало повернення орієнтації Гетьманщини на московський протекторат. Цей акт фактично завершив короткий, але дуже напружений та складний період правління Івана Виговського [36, с. 52, с. 53].

Виговський сприйняв втрату булави як банкрутство. Він виїхав до Річ Посполитої, де намагався утвердитися в цивільному житті. Однак він залишався під постійним наглядом і зрештою був страчений у 1664 році за звинуваченням у змові проти польського уряду [36, с. 57]. Його дипломатична спадщина була переоцінена лише XIX – XX століттях, коли історики почали глибше аналізувати прагнення гетьмана до побудови автономної держави європейського типу.

Внутрішньополітична криза, що спалахнула після перемоги під Конотопом, виявилася фатальною для всієї структури, яку Виговський намагався побудувати на основі дипломатичних угод та військової сили. Зовсім різні інтереси країни, відсутність єдності та зовнішній тиск виявилися сильнішими за інтелект, свободу та дипломатичний талант гетьмана.

Правління Івана Виговського (1657–1659) стало одним із ключових і складних етапів в історії зовнішньої політики Гетьманщини. Всього за два роки гетьману довелося лавірувати між кількома центрами сили —Річчю Посполитою, Московією, Кримським ханством та Швецією, зберігаючи при цьому свою відданість збереженню автономії Козацької держави. Незважаючи на поразку його політичного курсу, зовнішня політика Виговського виявилася інтенсивною, багатогранною та перспективною за своєю концепцією.

Одним із найбільших дипломатичних досягнень Виговського була його спроба переорієнтувати Гетьманщину з орбіти Москви на союз з європейськими країнами. Це було очевидно як у Гадяцькому договорі, так і в незліченних переговорах з іноземними судами. Виговський прагнув перетворити Україну на окрему сутність за міжнародним правом, з чітко визначеною територією, правами та політичними інституціями. Особливо важливою була його зосередженість на відносинах з Річчю Посполитою не як васалом, а як рівноправним партнером, що засвідчувало нову модель федерації у формі «Руського князівства» [5, с. 26, 27].

Не менш важливим було встановлення союзних відносин з Кримським ханством. Незважаючи на певні конфлікти та утилітарний характер цієї співпраці, ханська кіннота відіграла ключову роль у перемозі під Конотопом. Цей союз, хоча й недовготривалий, дозволив Виговському ненадовго збалансувати військовий тиск Москви. Ця рівновага продемонструвала розуміння геополітичної логіки Східної Європи того часу та гнучкість дипломатичної стратегії гетьмана. Водночас дипломатична діяльність Виговського була обтяжена низкою об'єктивних труднощів. По—перше, відсутність одностайної підтримки всередині країни унеможливлювала довгострокову реалізацію зовнішньополітичних ініціатив. По—друге, постійне маневрування між союзниками призводило до суперечливих зобов'язань, що зрештою підривало авторитет гетьмана. По—третє, Московія виявилася

непохитною та рішучою у своїх спробах зберегти контроль над Лівобережжям, що призвело до спалаху нової війни [67, с. 339].

Висновки до розділу 3

Московська сторона систематично порушувала свої обіцянки, відмовлялася визнавати права гетьмана, та прагнула повного контролю над внутрішніми справами Гетьманщини. За цих обставин, незважаючи на ризик розколу серед козаків та старшини, Виговський обрав альтернативний курс, який у певний момент дійсно мав шанси на успіх, особливо після військової перемоги на московським військом під Конотопом у червні 1659 року. Московсько– козацький конфлікт 1658 року став результатом системної недовіри між союзниками, дипломатичного глухого кута та концептуальної розбіжності в тлумаченні ролі гетьмана. Дипломатія Івана Виговського в цей період чітко демонструє межі можливого за одночасного зовнішнього тиску та політичного розколу. Вона також демонструє, що спроби збалансувати між автономію та залежністю були приречені без чіткої політичної бази всередині держави.

Гадяцький договір, незважаючи на свою дипломатичну елегантність та стратегічну глибину, виявився неготовим до політичних та соціальних реалій тодішньої України. Гетьманщині бракувало ресурсів для легітимізації та ширшої підтримки угоди, тоді як зовнішній тиск з боку Москви та радикалізація народних настроїв перетворили потенційний акт національного самовизначення на джерело політичної дестабілізації. Однак, у довгостроковій перспективі саме Гадяцький договір заклав основи українського федералізму, політичного прагматизму та ідеї рівноправного партнерства між народами, який значно випередив свій час і став предметом осмислення в наступних століттях.

Дослідники вважають його одним із найконцептуальніших зрілих документів за всю історію української дипломатії XVII століття.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Виговський не лише намагався підняти Гетьманщину до рівня повноцінного учасника міжнародної політики, а й заклав певні стратегічні орієнтири, якими мали б користуватися його наступники – як у питанні автономії, так і в спробах вирватися з односторонньої залежності. Хоча дипломатичні зусилля Івана Виговського були неповними, вони виявилися одними з найамбітніших за весь період Руїни.

Таким чином, зовнішня політика Івана Виговського є прикладом поєднання прагматизму, стратегічного мислення та, водночас, політичного ідеалізму. Вона свідчить про спробу побудови Української держави як європейського утворення, здатного самостійно визначати свої зовнішньополітичні пріоритети.

ВИСНОВКИ

Дослідження дипломатичної діяльності Івана Виговського на посаді генерального писаря та гетьмана Війська Запорозького з 1648 по 1659 рік дало глибоке розуміння складного та суперечливого перехідного періоду в історії української державності середини XVII століття. На основі аналізу широкого кола історіографії, офіційних матеріалів та дипломатичних документів можна зробити такі ключові висновки:

Іван Виговський був не просто політичною фігурою свого часу, а архітектором української дипломатії, який захищав право України на геополітичну унікальність за несприятливих обставин. Його освіта, досвід юридичної та канцелярської служби, участь у переговорах за часів правління Богдана Хмельницького дали йому унікальне розуміння міжнародних реалій та механізмів комунікації з європейськими державами. Як генеральний писар, Виговський фактично виконував обов'язки міністра закордонних справ Гетьманщини, закладаючи основи адміністративних та дипломатичних традицій нової держави. Як гетьман, Іван Виговський продемонстрував свою виняткову гнучкість та стратегічне передбачення як дипломат. В умовах поступової втрати політичної сили Гетьманщини та тиску з боку Московії та внутрішньої опозиції він намагався впровадити складну, але необхідну багатовекторну політику. Його дипломатичні ініціативи були спрямовані не лише на забезпечення військової та політичної підтримки, а й на створення умов для довгострокового збереження автономії Гетьманщини. Виговський вів активні переговори з Кримським ханством, Османською імперією, Швецією та Річчю Посполитою, демонструючи своє широке стратегічне мислення та глибоке розуміння дипломатичного ландшафту сучасної Європи.

Гадяцький договір 1658 року став ключовим досягненням дипломатії Івана Виговського, що являло собою спробу оновлення геополітичного

позиціонування України. Виговський діяв не як васал Польщі, а як ініціатор моделі федеративного співіснування, в якій Руське князівство уявлялося як окрема політична одиниця з власною армією, адміністрацією, судовою системою та православною церквою. Незважаючи на труднощі впровадження та неприйняття частиною українського суспільства, цей договір є свідченням інтелектуальної та дипломатичної зрілості гетьмана та його спроби перетворити Гетьманщину на повноцінного суб'єкта міжнародної політики. Укладення Гадяцької унії також продемонструвало спробу Виговського відновити союз із європейськими традиціями, не втрачаючи національної автономії.

Московсько-українська війна 1658—1659 років була логічним наслідком дипломатичного курсу Виговського, спрямованого на вивільнення з-під протекторату Москви, який перейшов у колоніальну залежність. Війна продемонструвала, що дипломатія гетьмана була не лише словесною; вона активно підтримувалася військовими та політичними діями. Укладання союзів з Кримом та Трансільванією, запрошення іноземних офіцерів та організація опору московському війську були елементами єдиної зовнішньополітичної стратегії. Незважаючи на поразку, дипломатичні зусилля Івана Виговського дозволили тимчасово зупинити просування Москви та відродити питання міжнародного визнання незалежності Гетьманщини.

Поразка Виговського свідчить не про невдачу його дипломатії, а радше про обмеженість його об'єктивних можливостей та глибину внутрішніх суперечностей у Козацькій державі. На тлі розколу старшинської еліти, боротьби за владу та антиаристократичного повстання, підтриманого Москвою, навіть ретельно розроблений дипломатичний підхід не міг гарантувати стабільності. Виговському бракувало військових та матеріальних ресурсів для впровадження федеральної моделі, яка принципово випереджала свій час. Його поразка була поразкою грандіозного задуму, а не дріб'язкової особистої гри.

Дипломатичний досвід Івана Виговського продемонстрував, що Україна в середині XVII століття вже мала чітке розуміння своїх інтересів, шукала союзників у складному поліцентричному світі та прагнула уникнути тиску імперського панування. Виговський продемонстрував можливість стратегічного маневрування між кількома геополітичними центрами, ґрунтуючись не на васальній логіці, а на прагненні до паритету. У цьому відношенні його зовнішня політика не була імпровізованою; навпаки, вона демонструвала послідовність та логіку, яких бракувало багатьом його наступникам.

У контексті історіографії Виговський поступово виходить з тіні упереджених інтерпретацій, здобуває визнання як незалежний політик і дипломат, а не просто як наступник чи зрадник справи Хмельницького. Сучасні дослідження все частіше розглядають його дії не як відхилення від національної політики, а як раціональну реакцію на зміну зовнішньополітичної ситуації та спробу знайти реалістичні механізми збереження автономії перед обличчям глобального конфлікту. Підсумовуючи, Іван Виговський є однією з найбільш недооцінених, проте стратегічно важливих постатей в історії української дипломатії. Його діяльність на обох ключових посадах — генерального писаря та гетьмана — демонструє політичну зрілість, дипломатичну інтуїцію та здатність мислити в категоріях національних інтересів. Незважаючи на поразку, він залишив після себе модель поведінки, в якій дипломатія служить не лише інструментом укладання договорів, а й засобом самоствердження народу, який прагне свого місця серед європейських держав.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
2. Апанович О. Наступник Богдана Хмельницького Іван Виговський. / О.Апанович . Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ:Либідь1993. 426 с.
3. Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Наш формат, 2015. 464 с.
4. Бантиш-Каменський Д. Історія Малої Росії . Москва, 1830. Ч. 1. 470 с..
5. Бутич І. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)/ І. Бутич.,В. Ринсевич., І Тесленко. та ін.. Львів: Наукове товариство ім.. Шевченка, 2004. 1119 с.
6. Брехуненко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст./ В. Брехуненко,, В. Ковальчук., М. Ковальчук., В. Корнієнко. Київ: НАН України, інститут української археографії та джерелознавства, 2016. С. 89 – 94.
7. Величко С. Літопис : у 2 т. Т. 1 пер. з книжної української мови, вступ. ст., комент. Шевчука В. ; відп. ред. Мишанич О. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.
8. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Верстюк., О.Дзюба., В.Репринцев ., Київ: Наукова думка, 1995. 688 с.
9. Гадяцька унія 1658 року / П. Сохань., В. Брехуненко., Ю. Мицик та ін. Київ: НАН України, інститут української археографії та джерелознавства, 2008. 342 с.
10. Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 року) / Гадяцька унія в польській історіографії К. Бобятинський. Полтава : ПОШПО, 2009. 184 с
11. Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 року) / С. Плохій. Гадяч 1658: творення міфу. Полтава : ПОШПО, 2009. 184 с.
12. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. ЗНТШ, Львів:1909, т. 87.
13. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. ЗНТШ, Львів:1909, т. 88.
14. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. ЗНТШ, Львів:1909, т. 89.

15. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. «ЗНТШ», Львів:1904, т. 59–60
16. Герасимчук В. Смерть Івана Виговського. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. Київ, 1928 С. 205–216.
17. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1957. 462 с.
18. Головченко В. Дипломатична історія України / В. Головченко., В. Матвієнко. Київ: Ніка–Центр, 2018. 420 с.
19. Горобець В. Історія України в особах. Козаччина/ В. Горобець., О. Гуржій., В. Смолій та ін. Київ: Україна, 2000. 300 с.
20. Грабович Г. Слідами національних містифікацій. Критика, 2001. № 6. С. 14–23.
21. Грушевський М. Виговський і Мазепа. Вивід прав України/ М.Грушевський М., І. Франко., М. Костомаров та ін. Львів : МП «Слово», 1991. С. 28–41.
22. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: Золоті Ворота, 1990. 524 с.
23. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1998. Т. 10. 408 с.
24. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 4/ Ю. Мицик., В. Степанков., В. Брехуненко. Київ: НАН України, інститут української археографії та джерелознавства, 2015. 540 с.
25. Довідник з історії України (А–Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. за заг. ред. І. Підкови., Р. Шуста. 2–е вид., допов. і доопр. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
26. Дорошенко Д. Історія України: З малюнками: Для школи й родини: Передм. та комент. В. Смолія і В. Рички. Київ: Освіта, 1993. 238 с.
27. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ: Глобус, 1992, в 2 т., Т.1. 565 с.
28. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ: Глобус, 1992 в 2 т., Т.2. 351 с.
29. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право Київ : «Українознавство», 1996. 188 с
30. Історія українського козацтва: Нариси: у 3–х томах. Редкол.: В. Смолій і ін. Київ: Вид. дім «КМА», 2006. Т. 1. 800 с.

31. Історія Української РСР: у 8 т. за ред. Корфудор Ю./ Ю Шевченко., Г. Сергієнко та ін. Київ: Наукова думка, 1979. Т 2. 616 с.
32. Когут З. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини. Український археографічний щорічник. 2006. № 10–11. С. 291–297.
33. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. В кн.: Костомаров Н.И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, т. 2. СПб., 1872.
34. Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659 : замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті. Відень : [б. в.], 1920. 304 с.
35. Маркевич М. Історія Малоросії: В 5 т. Москва: Університетська тип., 1842–1843
36. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 84 с.
37. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський/ Воєнна історія. 2009, № 3(45). С. 83 – 96.
38. Мицик Ю. Гетьманат Виговського та Гадяцька унія в дослідженні польсько-канадського історика / Ю. Мицик., І. Тарасенко. Слово «Просвіти» від 23–29.02.2012 р. №8. С.9.
39. Мицик Ю. Як козаки Україну боронили / Ю. Мицик., С. Плохій. Київ: Кліо, 2022. 368 с.
40. Міронович А. Православ'є і унія за панування Яна Казимира. Білосток, 1997. С. 149–189.
41. Національно– визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг/О. Музичук.,Л. Сухих., В. Страшко. Київ: Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України, 2008. 1012 с.
42. Петровський М. «Нариси з історії України». Київ: Академія наук УРСР. 1940. 268 с.
43. Плохій С. Гадяч 1658: творення міфу / Гадяцька унія 1658 року: контраверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4-5, 16-17 вересня 2008 року). Полтава : ПОІППО, 2009. С. 5– 23

44. Плохій С. The Origins of Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 337–339.
45. Плохій С. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto, 2005. P. 153–155.
46. Плохій С. Царі та козаки. Загадки української ікони. Київ: Критика, 2018. С. 45–54.
47. Свідерський Ю. Давня і середньовічна історія України. Ч. 1 / Ю. Свідерський., В. Окаринський . Тернопіль : Астон, 2007. 368 с.
48. Скальковский О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. 1–3. Одесса, 1836–1838. 229 с.
49. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / В. Смолій., В. Степанков. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
50. Смолій В. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / В. Смолій., В. Степанков. Київ, 2006. Т. 1. С. 254–255.
51. Смолій В. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / В. Смолій, В. Богуслаєв., Ю. Мицик., В. Нічик., В. Степанков., Т. Чухліб, та ін. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. Кн.1. 400 с.
52. Смолій В. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Київ : Наукова думка, 1987. 218 с.
53. Стадник М. Гадяцька унія. Записки Українського наукового товариства у Києві. 2010. № 7. С. 65–85.
54. Стадник М. Гадяцька унія. Записки Українського наукового товариства у Києві. 2011. № 8. С. 5–39
55. Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення / В. Степанков., В. Смолій. Київ: Інститут історії України АН України , 1993. 71 с.
56. Степанков В. Виговський Іван Остапович [Електронний ресурс] Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 503
57. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. Київ: Кліо, 2022. С. 109 – 158.
58. Твардовський С. Wojna Domowa z Kozaki i Tatory. Kalisz. 1681. S. 262–263.

59. Тарасенко І. “Wojna Domowa” польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам’ятка історичної думки/ Серія “Літописи та хроніки”, т. 2. Київ: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 210 с.
60. Українське козацтво : мала енциклопедія/ Ю.Турченко.,С. Лях., С. Плещкий., та ін.. Київ : Генеза ; Запоріжжя: Прем’єр, 2002. 568 с.
61. Чемерис В. Хто ви, Іване Степановичу Виговський? Пам’ять століть. 2002. № 2. С. 97–121.
62. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Київ : Арістей, 2005. 640 с.
63. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3-х томах. Львів.: Світ, 1991. Т. 2. 714 с.
64. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис. Величко С. Літопис. Т. 1 пер. з книжної української мови, вступ. ст., комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. С. 5–26.
65. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 212 с.
66. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Харків: Фоліо, 2025. С. 373–374.
67. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини та початок Руїни. Український археографічний щорічник, 1998. 447 с.
68. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Київ : Основи, 2003. 644 с.
69. Armstrong J. A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness / Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / ed. P. J. Potichnyj et al. Edmonton, 1992. P. 125–139.
70. Hrabjanka’s Hryhorij. The Great War of Bohdan Xmel’nyč’kyj. Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1991. P. 379–380.
71. Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658: Kolejna ugoda czy nowa unia. Warszawskie Zeszyty Ukrainistyczne, 1994. № 2. P. 35–42.
72. Kochowski W. Annalium Poloniae ab obitu Vladoslai IV. Climacter primus. Cracow, 1683.
73. Kohut Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s. Cambridge, 1988. P. 86–94.
74. Kościalkowski S. Ugoda hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958 Alma Mater Vilnensis. Prace zebrane / Opr. S. Kościalkowski, Z. Jundziłł, K.

Okulicz, C. Baudouin de Courtenay, W. Jędrzejewiczowa, W. Wielhorski, X. W. Meysztowicz, Z. Folejewski, W. Kwiatkowski, J. Kruszyński. Londyn, 1958. T. V. S. 34–38

75. Kot S. Jerzy Niemirycz, w 300–lecie Ugody Hadziackiej. Paris, 1960. 81 s.
76. Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. Kijow ; Cracow, 1912. S. 588–617.
77. Ploky S. Tsars and Cossacks. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2007. P. 45–54.
78. Rudnytsky I. L. The Myth of Pereiaslav Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P. 77–89.